

The Caravan Stations of Northern China in Islamic Texts: From Kashghar to Chang'an (长安)

Mohammadbagher Vosoughi¹, Jamal Pirehmard Shotorban^{✉2}

1.Prof., Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: vosoughi@ut.ac.ir

2. Corresponding Author, Ph.D. Candidate of History, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: jamal.pirehmard@ut.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: 8, March, 2025 In Revised Form: 3, September, 2025 Accepted: 9, September, 2025 Published Online: 9, September, 2025 Keywords: Caravan Stations, Chang'an (Khamdān), China, Kashghar.	The city of Kashghar was situated at the convergence of Chinese communication routes that crossed the northern and southern parts of the Taklamakan Desert. This city served as the gateway for caravans traveling on the historical roads connecting Transoxiana, Sindh and the central plateau of Iran to China. This route has been known as the Silk Road from 19th century. The access routes from the western regions to the capital of China branched off from the city to the northern and southern edges of the Taklamakan, eventually these routes led to ancient Chinese capital, Chang'an (长安), or Xi'an (西安), referred to in Islamic texts as Khamdān (خَمْدَان). The northern route passed through the city of Turfan, while the southern route traversed Khotan and then, being on a single route that went to the imperial capital of China. Due to Kashghar's pivotal role in the exchanges between China and the Islamic world, early Islamic texts referred to it as the border of Islam (نَواكِبُ الْإِسْلَام). Even in the pre-Islamic period, cultural and commercial interactions between Iran and China along this corridor carried out through the mediation of one of the oldest Iranian peoples—the Sogdians. This mediating role continued into the Islamic period and the Sogdians assumed a crucial role in facilitating cultural and economic exchanges between China and the Muslim world. Some Sogdians even settled along this route, serving as cultural intermediaries. The strategic importance of access routes to Kashghar as the gateway to China for Muslims led to this ancient road being introduced in various geographical, historical, and literary texts of the Islamic world. In other words, the toponyms along the route from Kashghar to the Chinese capital has been noted in Islamic sources from the early Islamic centuries to the 10th century AH (16th century CE). Despite numerous studies on the cities along this route, no dedicated research has yet focused on the transcription and phonetic transformations of their names based on manuscript versions of Islamic texts. The significance of this issue has prompted the present article to investigate the representation of caravan stations in northern China—from Kashghar to Chang'an—as a historical problem worthy of detailed examination. This study, while engaging with prior research on the subject, identifies and analyses the toponyms based on the oldest or most authoritative manuscript sources of Islamic texts and reconstructs the geographical conception of Muslim authors of this route.

Cite this The Author (s): Vosoughi, M., Pirehmard Shotorban, J., (2025-2026). The Caravan Stations of Northern China in Islamic Texts: From Kashghar to Chang'an (长安), Historical Sciences Studies, Vol.17, No 2, Serial No.40 – Autumn & Winter: (263-297)- DOI: [10.22059/jhss.2025.391690.473789](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.391690.473789)

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

The geographical region of Sogdia (Suǧd), which included the routes between Iran and China in the pre-Islamic period, provided the opportunity for merchants from that region to act as intermediaries in trade between the two realms. During the Tang Dynasty (618-907 AD), with the expansion of land and sea trade between Iran and China, the Sogdians were able to play a major role in trade between the two countries. The available evidence indicates the presence of the Sogdians in trade between Transoxiana and the northern cities of China. Sogdian colonies were formed from the Han Dynasty (202 BC-220 AD) onwards around the Tarim Oasis on both sides of the Taklamakan Desert in the cities of Khotan, Turfan, Dunhuang and Gansu. Rong Xinjiang (2009: 148) believes that the establishment of Sogdian colonies in cities on both sides of the Taklamakan Desert on the main route on the land route between China and Iran began in the third century BC. This process continued in the Islamic period, and the city of Kashgar, as the settlement place of some Sogdians in the Iranian-Chinese borderlands, became so important that it is mentioned in some Islamic texts as “*Ṣiġr al-Islām*”. In one of the ancient Chinese paintings (dated 1086 AD/479 AH), the image of a Sogdian merchant next to a horse is well depicted, indicating that the Sogdians were known to the Chinese as famous Iranian merchants.

The extensive and long-term contact between the Sogdians and the Chinese led to many Chinese place names entering Persian and Arabic texts after Islam through Sogdian texts or through the pronunciation of Sogdian names. In fact, the names of many cities along the Iranian-Chinese land route are derived from their Sogdian/Iranian pronunciation. The most important part of the route from Kashgar to Chang'an, the ancient capital of China, was within the Tarim Oasis. The important cities on this route to the capital of China before the Yuan Dynasty (1271-1368 AD) were Kāšġar, Kučā, Tūrfān, Ḥutan, Sukuġū, Ḥāġū, Ḥāmġū, Baġšūr or Lāngū, Qāmūl/Qāmūl, and finally Ḥamdān or Chang'an or Xi'an. The names of these cities are mentioned in Islamic texts with various pronunciations, and the present study seeks to identify and evaluate the place names of these cities based on Iranian and Islamic texts up to the beginning of the 10th century AH/16th century AD.

2. Literature Review:

The publication of Marco Polo's *Travelogue* in Europe drew the attention of orientalists to the subject of Chinese trade routes. In order to answer their fundamental questions about the place names mentioned in this travelogue, orientalists tried to identify and introduce Persian and Arabic geographical texts; texts that contained early knowledge of the land and sea routes between the East and the West. Portuguese, Spanish and Italian missionaries were also among the first people who founded the study of “Sinology”. Matteo Ricci (1552-1610 AD) was an Italian missionary and one of the first European Sinologists. Giovanni Battista Ramusio (1485-1557 AD) was the first to critically publish travelogues in the 16th century by comparing their manuscripts, thus creating a suitable basis for research related to China. In 1866, the Scottish orientalist Henry Yule (1820-1889) entered a new phase in Sinological research related to the historical geography of the Silk Road route by writing *Cathay and the way thither*. In 1890, following the publication of a journal entitled “*T'oung Pao*”, the first journal of Sinology and Southeast Asian studies was established. Another of the most famous European Sinologists is Paul Pelliot (1878-1945). In 1906, this French Sinologist, at the head of an expedition consisting of archaeologists and photographers, began an exploratory journey along the Marco Polo route from eastern Russia, from Tashkent to Xinjiang province, and from there to

the ancient capital of China. After Henry Yule and Paul Pelliot, studies related to the geography of the land and sea Silk Road have continued since the 1980s with increasing scientific efforts from universities in Europe, Southeast Asia, China, Korea, and Japan. Among contemporary European researchers in this field, can mention Ralph Kauz, German Sinologist and Iranologist and professor at the University of Bonn, as well as Roderich Ptak, Sinologist and professor at the University of Munich. Among the Chinese professors who have published numerous articles and books on the history and geography of the Silk Road, Rong Xinjiang, professor of history at Peking University, has made a major and undeniable contribution. Ms. Wang I Dan, professor of Persian at Peking University and head of the Center for Iranian Cultural Studies at that university, has written a useful study with the publication of the book *Tārīḥ-i Čīn az Ġāmi‘ al-Tavārīḥ-i Ḥ’āğah Rašīd al-Dīn Faḡlullāh*.

3. Conclusion:

The route between Iran and China extended from Kashgar to the ancient capital of China in two northern and southern routes. The Sogdians, by settling in the cities and settlements of these regions, played a mediating role in the economic and cultural developments of Iran and China. The place names of the cities on this road were also transferred to other regions through Sogdian written and narrative sources. These place names are mentioned in various Islamic sources, including geographical, historical, literary texts, and inscriptions, and sometimes the climatic characteristics and geographical location of these settlements are described. Examining and identifying these texts can lead to a better understanding of the geographical perception of Muslims of the social and economic position of the cities located on this route. On the other hand, this information also introduces the extent of Muslims' knowledge of other nations of the East. In the present study, the authors attempted to identify and evaluate the understanding of Iranian and Muslim writers of some place names of the trade route between Kashgar and Chang'an based on classic Islamic texts.

ایستگاه‌های کاروانی شمال چین در متون اسلامی: از «کاشغر» تا «چانگان»^۱

محمدباقر وثوقی^۱، جمال پیرهمرد شتربان^{۲✉}

vosoughi@ut.ac.ir

jamal.pirehmard@ut.ac.ir

۱. استاد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری رشته تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۲/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۱۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۶/۱۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۱۸

واژه‌های کلیدی:

ایستگاه‌های کاروانی،

چانگان (خمدان)،

چین، کاشغر.

شهر کاشغر در محل تلاقی راه‌های ارتباطی چین که از بخش‌های شمالی و جنوبی صحرای «تاکلاماکان» می‌گذشت، قرار داشت. این شهر دروازه ورودی و خروجی کاروان‌ها در مسیر تاریخی جاده‌های ماوراءالنهر و سند و فلات مرکزی ایران به سمت چین محسوب می‌شد؛ راهی که از قرن نوزدهم میلادی به جاده ابریشم مشهور شده است. راه‌های دسترسی نواحی غربی به پایتخت چین با گذر از این شهر به دو سوی شمال و جنوب صحرای تاکلاماکان منشعب شده و از آنجا مستقیماً به پایتخت باستانی چین در شهر «چانگان» (Chang'an/长安) یا «شی‌آن» (Xi'an/西安) که در متون اسلامی از آن با نام «خمدان» یاد شده، منتهی می‌شدند. راه شمالی به سوی شهر تورفان می‌رفت و راه جنوبی از ختن می‌گذشت و سپس با قرار گرفتن در یک مسیر به سمت پایتخت چین می‌رفت. با توجه به اهمیت جایگاه کاشغر در تبادلات بین چین و جهان اسلام، در متون قرون نخستین اسلامی از این شهر با عنوان «غیرالاسلام» یاد شده است. در دوره پیش از اسلام، مراودات ایران و چین در این مسیر با میانجیگری یکی از کهن‌ترین اقوام ایرانی یعنی «سغدیان» به انجام می‌رسید. در دوره اسلامی، این روند ادامه یافت و سغدیان بار اصلی تبادلات فرهنگی و اقتصادی بین چین و جهان اسلام را بر عهده داشتند. جوامع کوچک سغدیان به عنوان انتقال‌دهنده و میانجی فرهنگی بین چین و دنیای اسلام در این مسیر ساکن شدند. اهمیت مسیرهای دسترسی به شهر کاشغر به عنوان دروازه ورود به چین برای مسلمانان موجب شد تا این جاده باستانی در متون مختلف جغرافیایی، تاریخی و ادبی جهان اسلام معرفی شود. به عبارت دیگر، جای‌نام‌های مسیر کاشغر به پایتخت چین در متون اسلامی از قرون نخستین اسلامی تا قرن دهم هجری مورد توجه قرار داشته است. به‌رغم پژوهش‌های متعددی که در مورد شهرهای این مسیر به انجام رسیده، اما هنوز پژوهشی با تأکید بر ضبط اسامی و تغییرات آوایی آنها بر اساس نسخه‌های خطی متون اسلامی تا کنون به انجام نرسیده است. اهمیت این موضوع باعث شد تا پژوهش حاضر، مسئله بازنمایی ایستگاه‌های کاروانی شمال چین در متون اسلامی از کاشغر تا چانگان را به صورت یک مسئله تاریخی مورد ارزیابی و معرفی قرار دهد. در این پژوهش ضمن توجه به پیشینه مطالعات و تحقیقات در این باره، جای‌نام‌ها بر اساس کهن‌ترین یا معتبرترین نسخه‌های خطی متون اسلامی، معرفی شده‌اند و تصوّر جغرافیایی نویسندگان مسلمان از این مسیر شناسایی و مورد ارزیابی قرار گرفته است.

استناد: وثوقی، محمدباقر؛ پیرهمرد شتربان، جمال؛ (۱۴۰۴). ایستگاه‌های کاروانی شمال چین در متون اسلامی: از «کاشغر» تا «چانگان»، پژوهشهای علوم تاریخی، سال

۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۴۰- (۲۹۷-۲۶۳).

DOI: 10.22059/jhss.2025.391690.473789

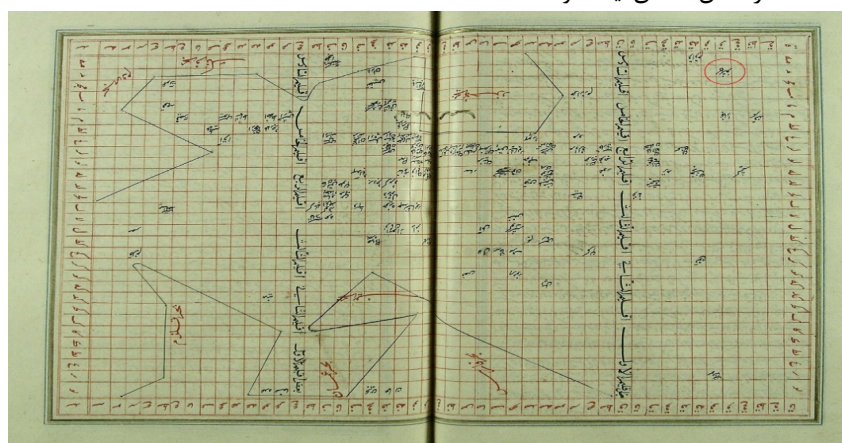

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

موقعیت جغرافیایی سغد که راه‌های میان ایران و چین را در دوره پیش از اسلام در برمی‌گرفت، این امکان را برای بازرگانان آن ناحیه فراهم می‌آورد تا به‌عنوان میانجی تجارت بین دو کشور عمل نمایند. در دوره سلسله «تانگ» (۶۱۸-۹۰۷م) با گسترش بازرگانی زمینی و دریایی بین ایران و چین، سغدیان توانستند نقش عمده‌ای در تجارت بین دو کشور ایفا نمایند (در این باره، نک: برِگِل، ۱۴۰۳: ۳۲). مکاتبه‌ای مربوط به سال ۳۱۳م که در یکی از نواحی شمال غربی چین به‌دست آمده است، نشانگر حضور سغدیان در تجارت بین ماوراءالنهر و شهرهای شمالی چین است. کُنی‌های سغدی از دوره سلسله «هان» (۲۰۲ق.م-۲۲۰م) به بعد در پیرامون واحه «تاریم» در دو سوی صحرای تاکلاماکان در شهرهای خُتن، تورفان، «دون‌هوانگ» و «گانسو» شکل گرفت (Xinjiang, 2006: 514). «رونگ شین جیانگ» (2009: 148) معتقد است که استقرار کُنی‌های سغدی در شهرهای دو سوی صحرای تاکلاماکان در جاده ارتباطی زمینی بین چین و ایران از قرن سوم پیش از میلاد آغاز شده است. «پاول پلیو» (Pelliot, 1911: 105) درباره اهمیت جایگاه سغدیان در مسیرهای آسیای مرکزی و شرق می‌نویسد:

«به نظر می‌رسد سغدیان، بازرگانان ماهری که به راحتی نقل مکان می‌کردند، نفوذ خود را در تمام مسیرهای آسیای مرکزی و شرق گسترش دادند و زبان آنها تا حدودی همان نقش زبان بین‌المللی یا زبان میانجی را ایفا نمود؛ نقشی که بعدها زبان فارسی در قرن سیزدهم میلادی در همان مناطق ایفا نمود».

نقشه شماره ۱. نقشه حمدالله مستوفی در کتاب *نزهة القلوب* (نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا به شماره ۲۱۳۱. از آنجایی که در نقشه‌های اسلامی سمت جنوب در بالا قرار دارد، برای درک بهتر موقعیت شهر کاشغر، این نقشه چرخانده شده است).

این روند در دوره اسلامی نیز تداوم یافت و شهر «کاشغر» به عنوان محل استقرار برخی از سغدیان در مبالات ایران و چین از چنان اهمیتی برخوردار شد که در برخی متون اسلامی از آن با عنوان «تَغْرالاسلام» یاد شده است (برای نمونه، ر.ک: السمعانی، ۱۹۶۲: ۲۲/۱۱). در نقشه موجود در کتاب *نزهة القلوب* حمدالله مستوفی، شهر کاشغر در شمال شرقی و در آخرین منطقه مرزی با شرق جانمایی شده است (بنگرید به نقشه شماره ۱). در یکی از نقاشی‌های کهن چینی (مورخ ۱۰۸۶ م/۴۷۹ ق)، تصویر بازرگانی سغدی در کنار اسب به خوبی ترسیم شده است و نشان می‌دهد که سغدیان به عنوان بازرگانان مشهور ایرانی نزد چینیان شناخته می‌شده‌اند (بنگرید به تصویر شماره ۱).

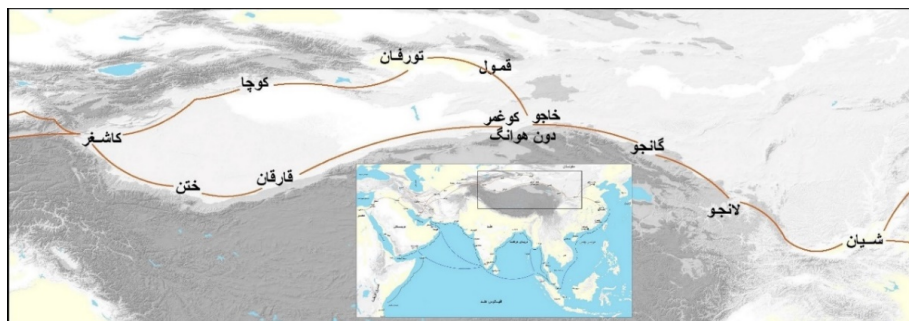

تصویر شماره ۱. نقاشی چینی از یک بازرگان سغدی (به دست آمده در بخش‌های شمال غربی چین).^[۱] ارتباط گسترده و طولانی مدت بین سغدیان و چینیان موجب شد تا بسیاری از جای‌نام‌های چینی از طریق متون سغدی و یا تحت تلفظ اسامی سغدی به متون فارسی و عربی پس از اسلام راه یابد. در مقدمه مندرج بارتولد بر چاپ کتاب *حدود العالم* (۱۳۹۹: ۱۷۳) درباره نقش سغدیان در انتقال تجارب مرتبط با چین به دوران اسلامی، چنین عنوان شده است:

«مردم سغد همه راه‌ها [را] از ماوراءالنهر تا چین بدون شبه می‌دانستند. نام‌های احتمالی سغدی-فارسی شهرهای چین نشان می‌دهد که از چه مآخذی بعدها مسلمان‌ها اطلاعات خود را راجع به چین گرفتند. از قرن اول اسلامی مسلمانان در آسیای مرکزی با چینیان در تماس مستقیم بودند. کافی است بگوییم بین سال‌های ۷۱۶ تا ۷۵۹ میلادی، نوزده سفیر عرب در مآخذ چینی ذکر شده [است].»

با این تعبیر، باید افزود که برخی از اسامی شهرهای چین در مسیر جاده زمینی برگرفته از تلفظ سغدی/ایرانی آنها است. مهم‌ترین بخش از مسیر بین کاشغر تا

«چانگان» تختگاه قدیم چین، در محدودهٔ واحد تاریخی قرار داشت. شهرهای مهم این مسیر تا پایتخت چین قبل از سلسلهٔ «یوان»^۱ (۱۲۷۱-۱۳۶۸م)، عبارت بودند از شهرهای «کاشغر»^۲، «کوچا»^۳، «تورفان»^۴، «ختن»^۵، «سوُکجو»^۶، «خاجو»^۷، «خامجو»^۸، «بغشور» یا «لنجو»^۹، «قامل»^{۱۰} و نهایتاً «خمدان» یا «چانگان»^{۱۱} یا «شی‌آن»^{۱۲} (درباره این مسیر در دوران باستان و نفوذ چینیان در شهرهای پیرامون آن، نک: برِگِل، ۱۴۰۳: ۲۹-۳۰). نام این شهرها در متون اسلامی با تلفظ‌های گوناگون ذکر شده و پژوهش حاضر نیز در پی شناخت و ارزیابی جای‌نام‌های این شهرها بر پایه متون ایرانی و اسلامی تا آغاز سده دهم هجری/شانزدهم میلادی است (بنگرید به نقشه شماره ۲).

نقشه شماره ۲. شهرهای قرار گرفته در مسیر کهن کاشغر تا چانگان (طراح: دکتر کاظم امیدی و محمدباقر وثوقی).

۲. مختصری در پیشینه پژوهش جای‌نام‌های جاده ابریشم

چاپ سفرنامه «مارکوپولو» در اروپا توجه خاورشناسان را به موضوع مسیرهای ارتباطی چین جلب نمود. خاورشناسان برای پاسخ به پرسش‌های اساسی خود دربارهٔ جای‌نام‌های ذکرشده در این سفرنامه، ناگزیر از شناسایی و معرفی متون جغرافیایی فارسی و عربی بودند؛ متونی که حاوی آگاهی‌های دست‌اولی از مسیرهای زمینی و دریایی بین شرق و

1. Yuáncháo/元朝
2. Kāshí/喀什
3. Qiūcí/龜茲
4. Gāochāng Qū/高昌區
5. Hétíán Shì/和田市
6. Sù Zhōu/□州
7. Guā Zhōu/瓜州
8. Gān Zhōu/甘州
9. Lán Zhōu/□州
10. Hāmì/哈密市
11. Chāng'an/□安
12. Xī'an/西安

غرب هستند. میسیونرهای پرتغالی، اسپانیایی و ایتالیایی نیز از زمره نخستین افرادی بودند که مطالعات «چین‌شناسی» را پی‌ریزی نمودند.^۱ «ماتئو ریچی» (۱۵۵۲-۱۶۱۰م)، مبلغ مسیحی ایتالیایی، از اولین چین‌شناسان اروپایی است.^۲ «جیوانی باتیستا راموزیو» (۱۴۸۵-۱۵۵۷م)، جغرافی‌نویس ایتالیایی در قرن شانزدهم میلادی، نخستین بار اقدام به چاپ انتقادی سفرنامه‌ها از طریق مقابله نسخه‌های خطی آنها کرد و به این ترتیب زمینه مناسبی را برای تحقیقات مرتبط با چین به وجود آورد.^۳ نخستین چاپ انگلیسی سفرنامه مارکوپولو در سال ۱۵۷۹م به وسیله «جان فرامپتون» به انجام رسید.^۴ «هنری یول» (۱۸۲۰-۱۸۸۹م)، مستشرق مشهور اسکاتلندی، در سال ۱۸۶۶م با نوشتن کتابی با عنوان «ختا و راهی که به آن می‌رود»^۵ تحقیقات چین‌شناسی مرتبط با جغرافیای تاریخی مسیر جاده ابریشم را وارد مرحله نوینی کرد. در سال ۱۸۹۰م و به دنبال انتشار مجله‌ای با عنوان «T'oung Pao»^[۲] عملاً نخستین مجله تخصصی چین‌شناسی و مطالعات آسیای جنوب شرقی تأسیس شد. یکی دیگر از مشهورترین چین‌شناسان اروپایی «پاول پلیو» (۱۸۷۸-۱۹۴۵م) است. این چین‌شناس فرانسوی در سال ۱۹۰۶م در رأس یک هیئت اکتشافی متشکل از باستان‌شناسان و عکاسان، سفری اکتشافی را در مسیر مارکوپولو از بخش‌های شرقی روسیه از تاشکند به سوی ایالت «شین‌جیانگ» و از آنجا تا پایتخت باستانی چین آغاز نمود. چند هفته پس از رسیدن او، یکی دیگر از چین‌شناسان اروپایی به نام «سِر اورل اشتاین» (۱۸۶۲-۱۹۴۳م) به غارهای باستانی «دون هوانگ»^[۳] رسید و در آنجا شروع به خوانش بسیاری از نسخه‌های خطی موجود در آنجا کرد. پاول پلیو پس از بازگشت به فرانسه، از سال ۱۹۱۰م به چاپ آثار خود به صورت کتاب و مقالات مختلف پرداخت و جان تازه‌ای به مطالعات چین‌شناسی در اروپا بخشید. او در سال ۱۹۳۸م با همکاری خاورشناس اروپایی دیگری به نام «آرتور-کریستوفر مول»

۱. برای آگاهی بیشتر، نک:

Camus, Yves (2007), Jesuits' Journeys in Chinese Studies, *For the "World Conference on Sinology 2007"*, Renmin University of China, Beijing, 2007. 03. 26-28, Macau Ricci institute, pp. 1-23.

2. Nocentini, Lodovico (1882), *Il primo sinologo p. Matteo Ricci*, Florance, Pubblicazioni del R. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento in Firenze. Sezione di filosofia e filologia.

3. Ramusio, Giovanni Battista (1574), *Secondo volume delle navigationi et viaggi nel quale si contengono l'istoria delle cose de Tartari, & diuersi fatti de loro imperatori, descritta da m. Marco Polo gentiluomo venetiano, & da Hayton Armeno. Varie descrittioni di diuersi, dell'Indie Orientali, della Tartaria ... Con l'indice diligen*, Venice, nella stamperia de Giunti.

4. Frampton, John, tr. (1929), *The Most Noble and Famous Travels of Marco Polo together with the Travels of Nicolo de'Conti*, Edited from the Elizabethan translation of John Frampton by N. M. Penzer, London, the Argonaut Press.

5. Yule, Henry, ed. (1866), *Cathay and the way thither: being a collection of medieval notices of China*, 3 vols, London, Hakluyt Society.

سفرنامه مارکوپولو را منتشر ساخت.^۱ مهم‌ترین اثر پلیو، کتابی با عنوان «یادداشت‌هایی بر سفرنامه مارکوپولو»^۲ است که طی سال‌های ۱۹۵۹-۱۹۶۳م در پاریس به چاپ رسید. در مورد ایستگاه‌های جاده ابریشم زمینی باید افزود که تحقیقات سِر اُورل اشتاین، باستان‌شناس مجاری-بریتانیایی، در اوایل قرن بیستم از اهمیت بسیاری برخوردار است. او در سال ۱۹۰۷م نخستین اثر چین‌شناسی خود را با عنوان «خُتن باستانی» منتشر نمود.^۳ پس از آن، در سال ۱۹۱۲م کتاب «ویرانه‌های صحرای ختا»^۴ و در سال ۱۹۲۱م کتاب «گزارش‌های جزئی اکتشافات در آسیای میانه و غربی‌ترین مناطق چین»^۵ را چاپ کرد. کتاب *حدود/عالم* در سال ۱۹۳۷م با مقدمه «واسیلی ولادیمیر بارتولد» (۱۹۳۰-۱۸۶۹م) و به تصحیح و تحشیه «ولادیمیر مینورسکی» (۱۸۷۷-۱۹۶۶م) به زبان انگلیسی منتشر شد. این کتاب که یکی از کهن‌ترین متون جغرافیایی به زبان فارسی است، مهم‌ترین متن درباره‌ی جای‌نام‌های مسیر جاده ابریشم نیز به شمار می‌آید. مینورسکی در حواشی خود بر این متن، تحقیقات ارزنده‌ای درباره‌ی جای‌نام‌های ماوراءالنهر و شمال غربی چین به انجام رسانید.

از میان استادان چینی که مقالات و نوشتارهای فراوانی درباره‌ی تاریخ و جغرافیای جاده ابریشم منتشر کرده‌اند، «رونګ شین‌جیانګ»^۶، استاد تاریخ دانشگاه پکن، سهم عمده و غیرقابل‌انکاری دارد. او تحقیقات مهمی را درباره‌ی جاده ابریشم با تأکید بر موضوع نقش سغدیان در تبادلات فرهنگی ماوراءالنهر و چین به انجام رسانیده است. خانم «وانگ ای دان»^۷، استاد زبان فارسی دانشگاه پکن و رئیس مرکز مطالعات فرهنگ ایران در آن دانشگاه، با انتشار کتاب «چین در جامع/تواریخ» و افزودن حواشی بسیار سودمند بر این اثر، تحقیقی شایسته را برای استفاده محققان به وجود آورده است. مطالعات مرتبط با جغرافیای جاده ابریشم زمینی و دریایی از دهه ۱۹۸۰م تاکنون با فعالیت روزافزون دانشگاه‌های اروپایی، آسیای جنوب شرقی، چین، کره و ژاپن همچنان ادامه دارد. از

1. Moule, A. C; Pelliot, Paul (1938), *Marco Polo: the Description of the World*, London, G. Routledge & Sons.

2. Pelliot, Paul (1959-1963), *Notes on Marco Polo, (English version)*, Paris, Imprimerie nationale, librairie Adrien-Maisonneuve.

3. Stein, M. Aurel (1907), *Ancient Khotan. Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan Carried out and Described Under the Orders of H.M. Indian Government*, 2 vols, Oxford, Clarendon Press.

4. _____ (1912), *Ruins of desert Cathay: personal narrative of explorations in Central Asia and westernmost China*, 2 vols, London, Macmillan and Co.

5. _____ (1921), *Serindia: detailed report of explorations in central Asia and westernmost China*, 4 vols, Oxford, Clarendon Press.

6. Rong Xinjiang.

7. Wang I Dan.

میان پژوهشگران معاصر اروپایی در این زمینه می‌توان از «رالف کاوتس»^۱، چین‌شناس و ایران‌شناس آلمانی و استاد دانشگاه بُن، و همچنین «رودریش پتاک»^۲، چین‌شناس و استاد دانشگاه مونیخ آلمان، یاد کرد. باید افزود که آنچه آورده شد، فهرستی بود از مهم‌ترین محققانی که آثارشان تاکنون منتشر شده است و باید به این فهرست، اسامی بسیاری از مجلات تخصصی تاریخی و فرهنگی در حوزه مطالعات چین و مقالات و تحقیقات پراکنده دیگران را که خارج از حوصله این پژوهش است، افزود.

۳. معرفی جای‌نام‌ها از غرب به شرق

در این پژوهش، بررسی شهرها و جای‌نام‌های این مسیر از شرق به غرب صورت پذیرفته است و آبادی‌های ذکر شده در متون اسلامی از کاشغر آغاز شده و تا چانگان، پایتخت باستانی چین، ادامه خواهد داشت. برای آگاهی بیشتر خوانندگان تا آنجا که ممکن بود، املاي نوشتاری متون بر اساس نسخه‌های خطی موجود در متن نشان داده شده است.

۳-۱. کاشغر (Kāshī/喀什)

نام این شهر در ذهن همه ایرانیان که کم‌وبیش با آثار شیخ اجل سعدی شیرازی (د. دهه ۹۰ق) آشنا هستند، جای گرفته و «کاشغر» در وهله نخست یادآور سفر احتمالی سعدی به ترکستان و چین است.^[۴] اما کهن‌ترین نوشته ایرانی درباره کاشغر مربوط به «کتیبه شاپور یکم ساسانی در کعبه زردشت» از قرن چهارم میلادی است. در این کتیبه، اسم شهری به نام «کاش/کاشی» ثبت شده است که به گمان برخی پژوهشگران، گویا همان کاشغر است (درباره این کتیبه، نک: عریان، ۱۳۸۲: ۷۰). محمد بن جریر طبری

۱. مهم‌ترین آثار او درباره روابط ایران و چین عبارتند از:

Kauz, Ralph; Ptak, Roderich (2001), Hormuz in Yuan and Ming Sources, *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient*, n. 88, pp. 27-75.

این اثر با مشخصات زیر به فارسی ترجمه شده است: کاوتس، رالف؛ پتاک، رودریش (۱۳۸۳)، هرمز در منابع دوره‌های یوان و مینگ، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

Kauz, Ralph, ed. (2010), *Aspects of the Maritime Silk Road: From the Persian Gulf to the East China Sea*, Wiesbaden, Harrassowitz.

این اثر با مشخصات زیر به فارسی ترجمه شده است: چشم‌اندازهایی از جاده ابریشم دریایی: از خلیج فارس تا دریای شرقی چین. مجموعه مقالاتی درباره مناسبات اقتصادی خلیج فارس و دریای شرقی چین (۱۳۹۲)، ویراستار: رالف کاوتس، ترجمه محمدباقر وثوقی و پریسا صیادی، تهران، انتشارات پژوهشکده تاریخ اسلام.

Kauz, Ralph; Ptak, Roderich (2012), Historical Notes on the Sea Straits in and around the South China Sea: Geography, Migration, Trade and Politics, *Journal of Asian History*, vol. 46, n 2, pp. V-VI.

۲. برای آگاهی از کتب و مقالات این محقق چین‌شناس آلمانی، نک:

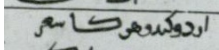
https://www.sinologie.unimuenchen.de/personen/professoren/ptak/veroeffentlichungen_ptak/index.html#rezensionen.

(۱۹۶۷: ۵/۵۰۰) در شرح وقایع سال ۹۶ق از شهر کاشغر به‌عنوان شهری از شهرهای چین یاد کرده است که قُتیبَه بن مُسَلِم برای غذا به آن ناحیه رفته بود. در قرون نخستین اسلامی این شهر به «ثَغْرالاسلام» نامبردار بود؛ چنان‌که ابوسعید عبدالکریم بن محمد سمعانی (۵۰۶-۵۶۲ق) در کتاب *الأنساب* (۱۹۶۲: ۲۲/۱۱) و در توضیح نَسَبِ «کاشغری»، می‌نویسد: «این نسبت به بَلَدی از بلاد مشرق به نام کاشغر می‌رسد که هم‌اکنون از ثغور مسلمانان است. از آنجا تعداد زیادی از علمای فنون مختلف برخاسته‌اند». کاشغر به یک معنا، شرقی‌ترین نقطه جهان اسلام در آن برهه بود. در این باره، شمس‌الدین محمد بن احمد المَقْدِسی (۳۳۴-۳۸۰ق) در توصیف جاده‌های کاروانی شرق به غرب از کاشغر یاد کرده و در این مورد چنین نوشته است: «از دورترین نقطه شرق از کاشغر تا دریای محیط نزدیک به ده ماه راه است و حدود دو هزار و ششصد فرسنگ است تا به پشت جیحون برسد [...] و آنچه من می‌گویم، روشن‌تر و استوارتر است و آن اینکه از دورترین نقطه مشرق در کاشغر تا سوس^{۱۵} که دورترین نقطه مغرب است، حدود ده ماه راه است» (مقدسی، ۱۸۷۷: ۶۴). در کتاب *حدود العالم من المشرق الى المغرب* (۱۳۶۲: ۷۹) درباره کاشغر چنین آمده است: «کاشغر از چینستان است، ولیکن بر سرحدی است میان یَغما و تبت و خِرْخیز و چین و مهتران کاشغر اندر قدیم از خُلُج بودند یا از یَغما».

درباره مسیرهای منتهی به شهر کاشغر در یکی دیگر از منابع فارسی قرن پنجم هجری به نام *زین‌الآخبار* (تألیف در سال ۴۴۰ق) نوشته ابوسعید عبدالحی گَردیزی (۱۳۶۳: ۵۶۳) چنین آمده است:

«و چون از شهر کاشغر رَوَند، بروند بر راست راه میان دو کوه از سوی مشرق، و برو بگذرد به ولایتی رسد که او را اوزگند گویند، و ولایت او چهل فرسنگ است، نیمی ازو کوه‌ها و نیمی پیچیده کورستان؛ و کاشغر را ده‌های بسیار است و روستاهای بی‌شمار و اندر ایام پیشین، آن ولایت مرتبت خاقان را بودی. از ولایت کاشغر [به] سار سامکث شود و از آنجا به الیشورود و بیابان ببرد تا جوی آید که سوی کُچا شود؛ و بر لب این جوی سوی پهلوی بیابان ده حمحان است که تبتیان باشند اندر وی».

از دیگر منابع فارسی متقدم که اطلاعاتی راجع به کاشغر دارد، کتاب *التفهیم لاولئیل الصنایع التنجیم*، نوشته ابوریحان بیرونی است. او در این کتاب (بیرونی، ۱۳۶۲: ۱۹۹) و در بخش جغرافیای جهان، کاشغر را از زمره شهرهای پاره شرقی اقلیم پنجم که غالباً از آن تُرکان بود، دانسته است. همو در کتاب *قانون مسعودی* (۱۳۷۳: ۵۷۸/۲) کاشغر را

«اُردو کند» (قانون مسعودی، نسخه میکروفیلم دانشگاه تهران، ۴۶۱۰، برگ ۱۷۴ الف) خواننده و آن را در طول جغرافیایی ۹۵ درجه و ۲۵ دقیقه و عرض جغرافیایی ۴۴ درجه دانسته است. ابن سعید مغربی (۶۰۹-۶۸۵ ق/۱۲۳۱-۱۲۸۶ م) در کتاب *الجغرافیا* (۱۹۷۰: ۱۷۵) کاشغر (جغرافیای ابن سعید مغربی، نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، ۲۲۳۴، برگ ۸۹ الف) را جزء هفتم از اقلیم پنجم ذکر کرده و درباره آن آورده است: «در شرق ترکستان و در اقلیمی که بسیار طولانی است و قاعده غربی آن شهر کاشغر است و در طول ۱۴۰ درجه و عرض ۳۷ درجه و بیست دقیقه قرار دارد». ابوالفدا (۶۷۲-۷۳۲ ق) در کتاب *تقویم البلدان* (۱۹۹۲: ۵۰۴) این جای نام را به صورت «قاشغر و کاشغر» (تقویم البلدان، نسخه خطی کتابخانه اسماعیل سلطان ترکیه، ۳۳۰، برگ ۱۰۷) ثبت کرده و درباره آن می نویسد:

«کاشغر شهری است از شهرهای مشرق، گروهی از علما در هر فنی بدان منسوباند. ابن سعید گوید کاشغر قاعده ترکستان است. در *العزیزی* گوید کاشغر شهری است بزرگ و آبادان، بارویی دارد و مردمش مسلماناند. در *قانون* آمده است کاشغر را اردو کند گویند».

حمدالله مستوفی (۶۸۰-۷۵۰ ق) نیز در نقشه جهان که ترسیم نموده، شهر کاشغر را جانمایی کرده است (بنگرید به نقشه شماره ۱). از دیگر کتب جغرافیایی فارسی که درباره کاشغر مطالبی را نقل کرده، می توان از نوشتاری با عنوان *صُورُ الاقلیم* یا *هفت کشور* (۱۳۵۳: ۱۰۰) از نویسنده ای ناشناس یاد کرد که در شرح آبادی های اقلیم چهارم می نویسد: «بعد از آن آخر بلاد خطا است [...] بعد از آن قَرَأَرُم و بیش بَالِغ و اَلْمَالِغ و خَتَن و کاشغر است و بیشتر این موضع سردسیر می باشد». امین احمد رازی (بی تا: ۴۷۹/۳-۴۷۷) نویسنده کتاب *تذکره هفت اقلیم*، اطلاعات نسبتاً مفصّلی از کاشغر ثبت کرده و درباره این شهر می نویسد:

«ولایتی است در نهایت نضارت و نزاهت. حدّ شمالیش کوه های مغولستان است و از این جبال رودخانه ها به جانب جنوب روان است و آن حدّ به شاش تعلّق دارد و حدّی به طُرفان گذشته به زمین قالیماق درمی آید و آن طرف قالیماق کس ندیده و از شاش تا طُرفان سه ماهه راه است و حدّ غربیش کوهیست طولانی که کوه های مغولستان ازین کوه منشعب می شود و از این دو کوه نیز رودخانه ها از مغرب به مشرق روانست و تمامی ولایت کاشغر و ختن در دامن این کوه افتاده و حدّ شرقی و جنوبیش صحرا بی است که تمام جنگل و بیابان و پشته های ریگ روانست و در زمان قدیم در آن بیابان شهرها بوده که از آن جمله دو شهر را نام باقی است که یکی را توب و دیگری را کنک گویند و باقی در زیر ریگ پنهان گشته و درین اشتران دشتی می باشند که صید می کنند و دارالملک کاشغر بر دامن کوه غربی افتاده و از آن کوه هر آبی که فرود می آید، تمام صرف زراعت و

عمارت می‌شود و از آن آب‌ها یکی یتمن نام دارد که در زمان سابق در میان شهر کاشغر می‌گذشته و میرزا ابابکر که یکی از سلاطین آن ولایت بوده، آن شهر را خراب ساخته و بر یک جانب آن شهر دیگر بنا نهاده و آن آب الحال از کنار آن شهر جریان می‌پذیرد و در کاشغر مزاریست و در آن سوراخی گذارده‌اند که اهل آن دیار صاحب قبر به نظر ملاحظه درمی‌آورند. [...] مملکت کاشغر آب‌وهوای نیک دارد و بیماری در آن دیار کم به‌حصول می‌پیوندد و سردسیر است. اگرچه فواکه و میوه‌اش فراوان است، اما ارتفاعش در غایت مشقت و زحمت به‌حصول می‌پیوندد و مردمش به چهار نوع منقسم‌اند: اول تومان که مُراد رعایا باشد و دوم فوجین که عبارت از سپاهی باشد، سیوم ایماق، چهارم ارباب مناصب شرعیه و متصدیان بقاع خیر».

یکی از واپسین متون جغرافیایی کهن فارسی که دربردارنده اطلاعاتی درباره کاشغر است، متن جغرافیایی دوره صفویه یعنی کتاب مختصر مفید نوشته محمد مفید مستوفی یزدی بافقی (۱۳۹۰: ۱۸) است. مستوفی بافقی در این کتاب، کاشغر را از زمره شهرهای اقلیم پنجم دانسته و چنین نوشته است: «بلاد اقلیم پنجم کاشغر و ختن و سمرقند و بخارا و خوارزم و ارمنیه روم و آروس و فرغانه و بردع و بادکوبه و شماخی و این اقلیم به اتفاق جمیع حکما منسوب به زهره است». روی هم‌رفته، می‌توان چنین پنداشت که کاشغر در مقام نخستین شهر از ایستگاه‌های کاروانی حوضه آبریز رود تاریم، جایگاهی بالا نزد مسلمانان داشت و به سبب اهمیت کانونی و تختگاهی این شهر در روزگار فرمانروایی دودمان «قراخانیان» یا «آل‌افراسیاب»، بر اعتبار آن افزوده شد (درباره منازعات قراخانیان با غزنویان و سلجوقیان در ماوراءالنهر و نفوذ آنان در کاشغر و نواحی پیرامونی آن، نک: برگل، ۱۴۰۳: ۴۸-۵۲). این اعتبار تا بدان حد بود که ابوالفتح عبدالغفور در قرن چهارم هجری/دهم میلادی تاریخ‌نامه‌ای در باب سرگذشت این شهر به نام تاریخ کاشغر تألیف کرد که از نخستین نمونه‌های تاریخ‌نگاری محلی دیار ترکستان در روزگار اسلامی به شمار می‌آید. هرچند این نوشتار امروزه برجای نمانده است، اما نویسندگان بعدی - مانند ابوالفضل محمدبن عمر معروف به «جمال قرشی»، ادیب، نحوی و دولتمرد ترکستانی قرن هفتم هجری/سیزدهم میلادی، در ملحقات و ذیل خود بر کتاب صراح‌اللعنه - از این اثر بهره جسته‌اند.^[۶]

۲-۳. کوچا (Qiūcí/龜茲)

«کوچا»، شهری باستانی در بخش شمالی صحرای تاکلاماکان در ایالت شین‌جیانگ چین، از قدیم‌ترین ایستگاه‌های مسیر جاده ابریشم به شمار می‌رود. کوچا در واقع نخستین شهر مهمی بود که کاروان‌های تجاری مسلمانان پس از گذر از کاشغر، در جاده شمالی رود تاریم با آن روبه‌رو می‌شدند. این جای‌نام در کتاب حدود‌العالم (۱۳۶۲: ۶۲)

به صورت «کچا» (حدود/العالم، نسخه خطی آکادمی علوم روسیه، شماره ۵۱۳، برگ ۱۳ب) ذکر شده و درباره آن آمده است: «کچا سرحد است و از حیز [چین] است و هر وقتی تُغز غُزبان بر ایشان تازند و غارت کنند و شهری با نعمت بسیار است». «پاول لوریه» (Lurje, 181-182: 2007) درباره توصیف «کوچا» در حدود/العالم می نویسد:

«این توصیف که در بخش مربوط به چین آمده، شکی باقی نمی گذارد که کوچا همچنان تحت تسلط چینی ها بود. چینی ها آن را احتمالاً به همراه بیتینگ در سال ۷۹۰م به تبتی ها واگذاشتند. در هر حال، زائر بودایی چینی «ووکونگ»^۱ در سال ۷۸۹م یا زمانی پیش تر، از کوچا دیدن کرد.» «رنه گروسه» (۱۳۶۵: ۹۱) درباره غلبه چینیان بر واحه های تاریم که کوچا را نیز در بر می گیرد، می نویسد:

«امپراطوری چین فرصت به دست آمده را غنیمت شمرده و بر که ها و واحه های تاریم را باز در تحت حمایت خود گرفت. این واحه ها دو نیم دایره در شمال و جنوب واحه تاریم تشکیل می داد. در طرف شمالی تورفان، قراشهر، کوچا، آقسو، اوچ، تورفان و کاشغر واقع بود و در جنوب لئولان در اطراف لوب نور، ختن و یارکند واقع بود. این موضوع که در قرن هفتم میلادی لهجه های هندواروپایی هنوز در کاشغر و کوچا و بلاشک در کاشغر تکلم می شده اند، ما را به این فکر می اندازد که ساکنان واحه تاریم و یا لاقل بعضی از آنها به خانواده هندواروپایی متعلق بوده اند.»

ابوریحان بیرونی در کتاب قانون مسعودی (۵۷۸/۲: ۱۳۷۳) این جای نام را به صورت

«کجا» (قانون مسعودی، نسخه میکروفیلم دانشگاه تهران، شماره ۴۶۱۰، برگ ۱۷۴الف) ثبت کرده و آن را در طول ۱۰۲ درجه و ۲۰ دقیقه و عرض جغرافیایی ۴۴ درجه و ۲۰ دقیقه

دانسته است. گردیزی در زین/الخبار (۵۷۳: ۱۳۶۳) این جای نام را به صورت «کجا» (زین/الخبار گردیزی، نسخه خطی دانشگاه بادلیان آکسفورد، شماره ۲۴۰، برگ ۲۴۱الف) ثبت و آن را بین «خاجو» و رودخانه ای به نام «راغیان» جانمایی نموده و در این باره چنین نوشته است: «[از خاجو] تا هشت روز [به] کجا رسد و از آنجا تا پانزده روز به رودی رسد که آن رود [را] راغیان گویند و به کشتی از آنجا بگذرد». عطا ملک جوینی (۶۲۳-۶۸۱ق) در

کتاب تاریخ جهانگشای (۱۳۸۵: ۴۶/۱) این جای نام را به صورت «کوجا» (جهانگشای جوینی، نسخه خطی کتابخانه فاتح ترکیه، ۴۳۱۶، برگ ۳۷الف) ثبت کرده و در ذکر احوال کوچلک و توق تغان، از فرار کوچلک پسر اونگ خان (اصح تایانگ خان نایمان) از برابر چنگیز خان از راه بیش بالیغ به حد کوچا یاد کرده است. در جامع/التواریخ خواجه

رشیدالدین همدانی (۱۳۷۳: ۴۱۱/۱) این جای‌نام به صورت «کوچا» (جامع‌التواریخ، نسخه خطی کتابخانه ملک، شماره ۴۱۶۴، برگ ۴۲ب) ثبت شده است. با این اوصاف و بر اساس نسخه‌های خطی ذکر شده، این جای‌نام در آثار ایرانیان و مسلمانان به صورت‌های املایی «کجا»، «کوجا» و «کوچا» ضبط شده است و صورت غالب آن «کوچا» است که هم‌اکنون نیز به کار برده می‌شود (درباره موقعیت سرحدی کوچا در قلمرو دودمان قراخانیان، نک: برگل، ۱۴۰۳: ۵۰).

۳-۳. تورفان (Gāochāng Qū/高昌區)

تورفان و یا به تلفظ اویغوری آن «تورپان» یکی از ایستگاه‌های مهم جاده ابریشم در راه شمالی صحرای تاکلاماکان به شمار می‌آید. نام تورفان برای محققان ایرانی با آثار برجای‌مانده مانویان در غارهای آن گره خورده است، اما این جای‌نام بدین صورت در متون قرون نخستین اسلامی ذکر نشده است. در حدود/العالم که یکی از قدیم‌ترین متون فارسی درباره جغرافیای راه‌های چین است، از شهر تورفان یاد نشده و به جای آن از شهری به نام «جینانجکث» سخن می‌رود که «پاول لوریه» (۱۸۳: ۲۰۰۷) آن را منطبق با ناحیه تورفان کنونی دانسته است. نویسنده کتاب حدود/العالم (۱۳۶۲: ۷۶-۷۷) در بخشی با عنوان «سخن اندر ناحیت تُغُزْ غُزْ و شهرهای وی» از شهر «جینانجکث» یاد کرده و درباره آن می‌نویسد: «قصبَةُ تُغُزْ غُزْ است؛ شهری میانه است و مستقر مَلِک است و به حدود چین پیوسته است. به تابستان اندر وی سخت گرم بود و به زمستان سخت خوش است». نام تورفان یا طُرفان در متون اسلامی از قرن نهم هجری خود را نشان می‌دهد و نخستین بار در سفرنامه غیاث‌الدین نقاش (نک: حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۲۱/۴) در دوره تیموری درباره آن می‌خوانیم:

«در اواخر جمادی‌الآخر به شهر طُرفان رسیدند و در این شهر اکثر کافران بودند و بت می‌پرستیدند. بتخانه‌ای بزرگ داشتند در غایت تکلف و بُتان بسیار در آنجا؛ بعضی نو ساخته بودند و بعضی کهنه و در پیشان صُفّه بزرگ که یک صورت می‌گفتند این صورت سامکونی^[۷] است. در دوم رجب از این شهر کوچ کردند و هوا در غایت گرمی بود. پنجم رجب به قراخواجه رسیدند».

همچنین این جای‌نام در کتاب تاریخ رشیدی اثر میرزا محمدحیدر دوغلات (۱۳۸۳: ۹۴-۹۵، ۱۰۶ و ۱۱۷) نیز در ذیل وقایع قرن نهم هجری ذکر شده است. در واقع کمابیش از قرون نهم و دهم هجری به بعد است که نام طُرفان -البته با بسامد اندک- در متون

فارسی ظاهر شده و به صورت یک جای نام جافتاده در آثار ایرانیان و دیگر مسلمانان ضبط می‌شود (برای نمونه، نک: رازی، بی تا: ۴۷۷/۳؛ تذکره بَغْرَاخانی، ۱۳۷۶: ۱۰۸).

۳-۴. خُتَن (Hétíán Shì/和田市)

در حافظه تاریخی ایرانیان این جای نام به صورت مشترک با «خِتا» در بسیاری از متون ادبی آورده می‌شود. عبارت «خِتا و خُتَن» به طور عام به بخش‌های شمالی چین اطلاق شده است؛ با این حال، ختن نه بخشی از شمال چین، بلکه شهر و منطقه‌ای مجزا در مسیر جنوبی صحرای تاکلاماکان و در امتداد جاده جنوب شرقی کاشغر بود (درباره اهمیت خُتَن در کنار کاشغر، کوچا و قره‌شهر به عنوان «شهرهای چهار پادگان» در دوران سلسله تانگ، نک: برِگِل، ۱۴۰۳: ۳۵). مؤلف حدود/العالم (۱۳۶۲: ۶۲-۶۳) درباره ختن چنین وصفی ارائه داده است:

«خُتَن میان دو رودست؛ اندر حدود وی مردمان اند وحشی و مردم خوار و بیشترین خواسته ایشان قزست و مَلِک خُتَن را هیئت بزرگ است، خویشتن را عظیم التُّرک و التَّبَت خواند و بر حدی است کی میان چین و تبِت است و این مَلِک خُتَن را خصیانی اند بر همه اعمال او موکَل و از این شهر هفتاد هزار مرد جنگی بیرون آید و سنگ یَشم از رودخانه‌های خُتَن خیزد».

ابوریحان بیرونی نیز در کتاب تحقیق مال/لهند (۱۴۰۳: ۱۴۶) در توصیف کشمیر از بخش‌های شمالی این منطقه که تعلق به ختن دارد، یاد کرده است. یاقوت حموی (۵۷۴-۶۲۶ق) در کتاب معجم/البلدان (۱۳۹۷: ۳۴۷/۲) درباره ختن می‌نویسد: «ختن، شهری و استانی در بخش پایینی کاشغر و وَرای یوزکند است که از سرزمین ترکستان به شمار است؛ و آن به درّه‌ای است در میان سرزمین تُرکان و برخی آن را با تشدید تاء خوانند». اشاره یاقوت حموی به قرار گرفتن ختن در پایین کاشغر بیانگر موقعیت این شهر در بخش جنوب شرقی کاشغر و قرار گرفتن آن در ایستگاه پایینی یا جنوبی صحرای تاکلاماکان است. ابوالفدا در تقویم/البلدان (۱۹۹۲: ۵۸۵) این جای نام را به صورت «ختن» ثبت کرده و درباره آن می‌نویسد: «صاحب/العزیزی گوید: ختن از بلاد تُرک است در آن سوی اوزکند پایین کاشغر. مهلبی گوید ختن شهری است آبادان با نه‌های بسیار». حمدالله مستوفی قزوینی (۱۹۱۳: ۲۵۸) ختن را در ذکر ولایات شرقی نام برده و درباره آن می‌نویسد: «ختن مملکتی بزرگ است و از اقلیم چهارم و پنجم [و] از مشاهیر بلادش کاشغر و ینگِی تَلاس و صَیرم و یارکند است و ولایات بسیار و توابع بی‌شمار دارد». نام این شهر که مهم‌ترین ایستگاه مسیر جنوبی صحرای تاکلاماکان به شمار می‌رود، در متون ادبی و به‌ویژه در اشعار شعرای ایرانی به عنوان واژه مترادف چین کاربرد

بسیاری داشته است.^[۸] همان‌طور در مسیر شمالی صحرای تاکلاماکان، کوچا و سپس تورفان نخستین شهرهای مهم ایستگاهی بودند که با گذر از کاشغر در مسیر کاروان‌های تجاری قرار می‌گرفتند، در پاره جنوبی این مسیر نیز یارکند و سپس ختن چنین موقعیتی داشتند. سوای این، ختن نیز همچون کاشغر در کنار اهمیت تجاری و سوق‌الجیشی، از حیث فرهنگی یکی از کانون‌های مهم تمدن اسلامی در ترکستان بود و واقعه قتل «علاءالدین محمد ختنی» به دست کوچلک نایمان در نخستین سال‌های سده هفتم هجری/سیزدهم میلادی (یعنی چندی پیش از غلبه نیروهای چنگیزخان بر شهر)، گواهی بر صبغه اسلامی این شهر و جایگاه علمای آن در آن روزگار است (درباره محاجه علاءالدین ختنی با کوچلک نایمان و قتل فجیع وی، نک: جویی، ۱۳۸۵: ۵۲/۱-۵۵).

۳-۵. خاجو (Guā Zhōu/瓜州)

«خاجو» نخستین شهر ایستگاهی مهم بود که کاروان‌های دو مسیر شمالی و جنوبی صحرای تاکلاماکان در آنجا گردهم می‌آمدند و به همین جهت، یکی از مهم‌ترین کانون‌های تجاری و اقتصادی نواحی شمال غربی چین به شمار می‌آمد. در کتاب *حدودالعالم* (۱۳۶۲: ۶۲) از «خاجو» (حدودالعالم، نسخه آکادمی علوم روسیه، شماره ۵۱۳، برگ ۱۴ب) یاد شده و درباره آن آمده است: «شهری بزرگ است و جای بازرگانان است؛ سلطان وی از چین رود و مردمانش دین مانی دارند». برای نخستین بار «گیلز» (۱۹۱۵: ۴۲) در مقاله خود این جای‌نام را منطبق با «کوا-چو»^۱ دانسته بود و پس از او سیر آورل اشتاین (۱۹۲۱: ۱۳۷۴) به کاوش در این شهر در موقعیتی که «گیلز» جانمایی نمود، پرداخت. گردیزی در *زین‌الآخبار* (۱۳۶۳: ۵۷۳) این جای‌نام را به‌صورت «خاجو» ثبت کرده و آن را شهری ایستگاهی بین دو شهر «سنججو» و «کچا» (کوچا) دانسته است. ابوالفدا در *تقویم‌البلدان* (۱۹۹۲: ۳۶۶) این جای‌نام را به صورت «خاجو» (تقویم‌البلدان، نسخه خطی کتابخانه اسماعیل سلطان ترکیه، ۳۳۰، برگ ۱۷۸الف) در طول ۹۸ درجه و ۳۰ دقیقه و عرض ۴۰ درجه و ۸ دقیقه در بخش شمالی چین ثبت کرده و درباره آن می‌نویسد: «بعضی از کسانی که این شهر را دیده‌اند، گفته‌اند شهری بزرگ است از قواعد چین موسوم به سنگ»^[۹] و بین آن تا خانبالق پانزده روز راه است و میان بلاد خطا و کاؤلی^[۱۰] قرار گرفته است». محمد بن علی البروسوی مشهور به ابن‌سپاهی‌زاده (د. ۹۹۷ق/۱۵۸۸م)، جغرافی‌نویس عثمانی و نویسنده کتاب‌های *اوضح‌المسالك* و *تقویم‌البلدان*، این جای‌نام را

1. Kua-Chou

به صورت «خاجو» (تقویم/البلدان، نسخه خطی کتابخانه راغب پاشا، شماره ۱۰۶۰، برگ ۱۰۸ الف) ثبت کرده و اطلاعات تقویم/البلدان ابوالفداء را به ترکی عثمانی (در تقویم/البلدان) ترجمه کرده است (نیز نک: بروسوی، ۱۴۲۷: ۳۰۴). این شهر با نام کنونی «گوناجو»^۱ در ایالت «گانسو» در شمال غربی چین واقع است.

۳-۶. خامجو (Gān Zhōu/甘州)

کاروان‌های تجاری غربی پس از گردهم آمدن در خاجو، راهی شرق و جنوب شرق شده و در این مسیر به شهر «خامجو» (گانجو) می‌رسیدند. این جای‌نام در کتاب حدود/العالم (۱۳۶۲: ۶۱) به صورت «خامجو» (حدود/العالم، نسخه آکادمی علوم روسیه، شماره ۵۱۳، برگ ۱۴ الف) ذکر شده و درباره آن چنین آمده است: «خامجو نیمه او چینیان دارند و نیمه از او تبتیان و میان ایشان دائم جنگ است و بت پرستند و سلطانش از دست تبت خاقان است». گردیزی در کتاب زین/الخبار (۱۳۶۳: ۵۷۳) این جای‌نام را به صورت

«خامجو» (زین/الخبار، نسخه خطی دانشگاه کمبریج، میکروفیلم دانشگاه تهران به شماره ۲۱۸۰، ص ۲۶۹) ثبت کرده و آن را منزلگاهی در فاصله سه روز راه از «سنججو» و هشت روز راه تا «کچا» ذکر کرده است. ابوریحان بیرونی در کتاب قانون مسعودی (۱۳۷۳: ۵۷۸/۲) این جای‌نام را به صورت «قامجو» (قانون مسعودی، نسخه خطی عکسی دانشگاه تهران، ۱۳۶۰، ۱۷۴ الف) ثبت کرده و آن را در طول جغرافیایی ۱۶ درجه و عرض جغرافیایی ۳۹ درجه دانسته است. ابوالفدا در تقویم/البلدان (۱۹۹۲: ۳۶۶) این جای‌نام را

به صورت «قامجو» (تقویم/البلدان، نسخه خطی کتابخانه اسماعیل سلطان ترکیه، ۳۳۰، برگ ۷۸ الف) و در ذیل گفتار شهر «سوکجو» ثبت کرده و درباره موقعیت شهر سوکجو می‌نویسد: «میان این شهر و قامجو چهار روز راه است» (همانجا). خواجه رشیدالدین همدانی در جامع/التواریخ (۱۳۷۳: ۹۱۰/۲) «قَمْچو» را دوازدهمین «شینگ» (استان) قلمرو چین در روزگار فرمانروایی دودمان یوآن دانسته و درباره آن می‌نویسد: «قَمْچو هم از شهرهای ولایت تَنگقوت^[۱۱] است؛ مملکتی به غایت بزرگ است و ولایت بی‌اندازه تَبَع آن است و آجیقی آنجا می‌نشینند و امیر خواجه نامی به اسم شحنگی و حاکمی آنجا می‌باشد». در سفرنامه غیاث‌الدین نقاش (نک: حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۳۱/۴-۸۳۲) درباره «قَمْچو» چنین وصفی آمده است:

1. Guā Zhōu/瓜州

«و از سکجو تا قمجو که شهری دیگر بود بزرگ، نه یام بود و قمجو از سکجو بسیاری بزرگتر و معمورتر بود و دانک‌داجی که بزرگ‌تر داجیان سرحد بود، در آن شهر حاکم بود و در هر یامی چهارصد و پنجاه اسب و درازگوش یرغه از برای این ایلچیان که از پیش حضرت سلطنت‌شعاری و فرزندان رفته بودند، می‌آوردند و پنجاه شصت عرابه و پسرانی که موکل اسبان بودند، ایشان را بافو می‌گفتند [...] و در این شهر قمجو بتخانه بود بس بزرگ، چنان‌که [عمارت] اصل بتخانه و آنچه داخل او بود، پانصد گز در پانصد گز بوده باشد [...] و در این قمجو ده بتخانه [چنین] معظم بود و یک خانه دیگر ساخته بودند که مسلمانان آن را چرخ فلک می‌خوانند؛ مثل کوشکی مژمن و از زیر تا بالا پانزده طبقه و در هر طبقه منظرها ساخته در هر منظری مقرنس ختایی بسته و غرفه‌ها و ایوان‌ها و بر گرد منظره‌ها و در افزین‌ها و انواع صورت ساخته مثل تختی زده و پادشاهی نشسته و از چپ و راست، خادمان و غلامان و دختران ایستاده».

ابوالقاسم کاشانی نیز در جواهرنامه معروفش به نام *عرایس الجواهر و نفایس الأطلایب* (۱۳۸۶: ۲۵۰) هنگام برشمردن انواع مُشک‌ها در روزگار خود (اوایل سده هشتم هجری/چهاردهم میلادی)، از «مُشک قَمْجویی» یاد کرده است که از دیار قَمْجو حاصل می‌شد. همچنین به گزارش کاشانی (۱۳۸۶: ۲۵۱)، مغولان مُشک معروف تاتاری را از صید آهوان خاص حامل این نوع مُشک در محدوده‌ای تا سرحد قَمْجو به دست می‌آوردند. در مجموع بر اساس آنچه که رفت، می‌توان چنین گفت که «خامجو»، «قَمْجو» و «قامجو» ضبط‌های گوناگون فارسی-عربی از جای نام چینی «گانجو»^۱ است که هم‌اکنون نام ناحیه‌ای در شهر «ژانگ‌یه‌شی»^۲ در ایالت گانسو در کشور چین است.

۳-۷. بَغْشور/لَانْجُو (Lán Zhōu/兰州)

بَغْشور از مهم‌ترین شهرهای تجاری در میانه مسیر بازرگانی خامجو به سمت خَمْدان بود. این جای نام در *حدود العالم* (۱۳۶۲: ۶۱) به صورت «بَغْشور» (حدود العالم، نسخه آکادمی علوم روسیه، شماره ۵۱۳، برگ ۱۳ب) ضبط شده و درباره آن آمده است: «بَغْشور از چین است و شهری بزرگ است و اندر او بازرگانان بسیارند از شهرهای مختلف و جایی بسیار نعمت است». مینورسکی در تعلیقات خود بر *حدود العالم* (۱۹۳۷: ۱۸۰) معتقد است که «بَغْشور نامی ایرانی و همنام با نام شهری در بین هرات و مرغاب است».^[۱۲] در *برهان قاطع* از آن به عنوان حوض نمک یاد شده است و گفته شده که شهر بازرگانی بسیار مهمی بوده است و محتمل است که بازرگانان سغدی با این شهر آشنا بوده و آن را به این صورت نام‌گذاری کرده‌اند و این شهر در نزدیکی رودخانه یانگ‌تسه جانمایی

1. Gān Zhōu/甘州

2. Zhāng Yè Shì/張掖市|□掖市

شده است و بعید است که جاده دیگری در مسیر خمدان یا پایتخت چین باشد». پاول لوریه (184: 2007) در مورد این جای نام می نویسد که به احتمال منطبق با شهر «حُسن آباد» است که در سفرنامه غیاث الدین نقاش ذکر شده است و می توان آن را با «لانجو»^۱ منطبق دانست. در سفرنامه غیاث الدین نقاش (نک: حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۳۴/۴) درباره «حُسن آباد» آمده است:

«و از آن طرف آب قراموران شهری معظم بود. ایلچیان را طوی کردند؛ از همه طوی ها که پیش تر کرده بودند، معظم تر. و در این شهر بتخانه ای بود به غایت عظمت و تکلف، چنان که از سرحد تا آنجا مثل آن عمارت ندیده بودند و سه خرابات بزرگ بود و در این شهر دختران صاحب جمال در وی و می گفتند که از این دختران بعضی هنوز مَهر بکارت دارند و اصناف پیشه وران بسیار در غایت حذاقت در این شهر بودند. اگر چه مردم ختای اکثر صاحب حُسن اند، اما این شهر را حُسن آباد می خوانند».

درباره این جای نام باید افزود که گزارش های بسیار اندکی درباره آن در منابع تاریخی وجود دارد و نمی توان به دقت آن را جایابی کرد؛ هرچند بر اساس سیر طبیعی مسیر زمینی از کاشغر به سمت پایتخت چین، می توان حدس زد که منطبق با شهر «لانجو» در ایالت گانسو باشد.

۳-۸. قامل/قومول (Hami/哈密市)

نخستین بار گردیزی در کتاب زین/الخبار (۱۳۶۳: ۵۷۳) این جای نام را به صورت «قمول»

 (زین/الخبار، نسخه خطی دانشگاه کمبریج، میکروفیلم دانشگاه تهران به شماره ۲۱۸۰، ص ۲۶۹) ثبت کرده و قمول را از ایستگاه های مسیر «تَغْزُ غُز» بیان کرده، آن را در بیابان جانمایی نموده و از بغشور تا قمول را هشت روز راه و از قمول و به راه صحرا که چشمه ها و گیاهان است، هفت روز راه تا شهر «ساجو» ذکر کرده است (درباره موقعیت قامل/هامی به عنوان سرحد خاوری قلمرو سلسله قراختایان/لیانوی باختری در روزگار پیش از برآمدن مغولان، نک: برگل، ۱۴۰۳: ۵۴). ابوالقاسم کاشانی در کتاب تاریخ/ولجایتو (۱۳۴۸: ۲۰۲) این جای نام را به صورت «قامل» (تاریخ/ولجایتو، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۳۰۱۹، برگ ۲۲۴الف) درج کرده و از آن در کنار ولایت اویغورستان یاد کرده است. حمدالله مستوفی (۱۹۱۳: ۲۵۷) از دیگر مورخان ایرانی است که این جای نام را به صورت «قمول» ثبت کرده و چنین نوشته است: «از اقلیم ششم و پنجم و بلاد معتبرش قمول و اَلْمالق و بیش بالق و خَلْج و جنگر و یمتک و فاراب». غیاث الدین نقاش (نک: حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۲۱/۴)، این

1. Lán Zhōu/兰州

جای نام را به صورت «قامل» (نک: سمرقندی، مطلع سعدین و مجمع بحرین، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۷۹۱۶۹، برگ ۹۸الف) ثبت کرده و درباره آن می‌نویسد:

«در دهم رجب جمعی ختایان رسیدند و گفتند اسامی ایلچیان و عدد ایشان بنویسند. در نوزدهم رجب به موضعی رسیدند که آن را صوفی اتا می‌گفتند و یکی از سادات ترمذ که او را خانزاده تاج‌الدین نام بود، آنجا لنگری ساخته و ساکن شده و داماد امیر فخرالدین که حاکم مسلمانان قامل بود. و در حادی‌عشرین رجب به شهر قامل رسیدند و در این شهر امیر فخرالدین مسجدی بزرگ ساخته بود و در مقابل مسجد بتخانه بود به‌غایت بزرگ و در وی بتی بزرگ ساخته و از چپ و راست بتان دیگر خردتر بسیار بودند و در پیش بت بزرگ مقدار بچه‌ای ده‌ساله صورتی از مس ساخته در غایت صنعت و خوبی و بر دیوارهای خانه صورتگری‌های استادانه کرده و رنگ‌آمیزی‌های خوب و بر در بتخانه صورت دو دیو که بر یکدیگر حمله کرده باشند [کشیده] و منگلی تیمور بآبری جوانی به‌غایت صاحب‌جمال، حاکم قامل بود».

هنری یول (1871: II/190) درباره بازدید مارکوپولو از شهر قامل چنین می‌نویسد:

«بر ما معلوم نیست که آیا مارکوپولو از قامل عبور کرده یا نه، چراکه پدرش در سفر نخست از اینجا عبور نکرده است. این شهر توسط «پگولوتی»^۱ یک قرن پس از مارکوپولو توصیف شده است و یک قرن بعد توسط سفیر شاه‌رخ و همچنین «ماگرینولی»^۲ بازدید شده است. مردم این شهر در دوره مارکوپولو ظاهراً بودایی بودند. او یغورها از قدیم در این مکان ساکن بوده‌اند. در زمان شاه‌رخ در سال ۱۴۲۰م یک مسجد در این شهر و همچنین معبد بودایی بزرگی در آن توصیف شده است، درحالی‌که یکی از دوستان «راموزیو» به نام «حاجی محمد» به او گفته است که قامل نخستین شهر مسلمان‌نشین در این مسیر است. قامل در واحه‌ای کشاورزی بنا شده و در چین به خاطر برنج و برخی میوه‌ها و مخصوصاً خربزه و انگور شهرت دارد».

پلیو (1959: 154) درباره وجه‌تسمیه قامل می‌نویسد:

«در زبان او یغوری آن را «قامول» و در مغولی «هامیل»^۳ می‌خوانند. در قدیم‌ترین متن سغدی متعلق به اواخر قرن دوم میلادی، این جای‌نام به صورت «Kmy'Y/Kamel» آمده که ظاهراً نخستین نام محلی این شهر است».

هم‌اکنون این شهر با نام «هامی»^۴ و «قومول» در شرقی‌ترین ناحیه ایالت شین‌جیانگ در شمال غربی چین قرار دارد.

۳-۹. خَمْدان، «چانگ‌آن» (Chang'an/长安) یا «شی‌آن» (Xi'an/西安)

1. Pegolotti
2. Magrignolli
3. Hamil
4. Hami/哈密市

نام «خمدان»^۱ به عنوان پایتخت کهن کشور چین نخستین بار در کتاب *اخبارالصین و الهند* و در سفرنامه ابوزید سیرافی به صورت **خَمْدَان** (*اخبارالصین و الهند*، نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، شماره 2281 Arabe، گ ۳۰ ب) نوشته شده است؛ به رغم آن که در نسخه خطی منحصر به فرد پاریس این کتاب، نام مزبور به صورت «خمدان» ثبت شده، اما در نخستین چاپ انگلیسی این اثر در سال ۱۷۳۳ م این واژه به صورت «Cumdan» ضبط شده است (نک: *Ancient accounts of India...*, 1733: 52). ایرج افشار در تصحیح ترجمه فارسی کهن کتاب *المسالك و الممالك* استخری/اصطخری (۱۱: ۱۳۴۰) این نام را به صورت «خمدان» خوانش کرده است. مینورسکی در تعلیقات خود بر *حدود العالم* (1937: 229) خمدان را واژه‌ای سغدی-فارسی می‌داند. ابوزید سیرافی ضمن نقل سفر «ابن وهب» در سال ۲۵۷ ق/۸۷۰ م به چین، مسافت بین بندر «خانفوا»، گوانجوی کنونی، تا خمدان، پایتخت چین، را دو ماه دانسته است (نک: *Ancient accounts of India...*, 1733: 52). نام چینی این شهر «چانگ‌آن» به معنای «آرامش و ثبات برای حکم‌فرما» است و در واقع واژه خمدان تلفظ فارسی و عربی این شهر به شمار می‌رود. این شهر در دوره سلسله‌های «هان غربی»^۲ (۲۰۶ ق.م-۲۲۰ م)، «سوی»^۳ (۶۱۸-۵۸۱ م) و «تانگ»^۴ (۶۱۸-۹۰۷ م) پایتخت چین بود. نام این شهر در دوره دودمان «مینگ»^۵ (۱۳۶۸-۱۶۴۴ م) به «شی‌آن»^۶ به معنای «صلح غربی» تغییر یافت که در واقع نام حصار جدیدی بود که در روزگار فرمانروایی این سلسله در پیرامون شهر ایجاد شده بود. شهر «شی‌آن» هم‌اکنون مرکز ایالت «شان‌سی»^۷ در شمال غربی چین است. ابن خردادبه در کتاب *المسالك و الممالك* (۱۸۸۹: ۲۶۴) از جایگاه خمدان به عنوان تختگاه چین یاد کرده است. در نسخه خطی کتابخانه دانشگاه تهران از ترجمه *المسالك و الممالك* استخری که قدیم‌ترین نسخه ترجمه این کتاب است، نام این شهر به صورت **خمدان** (*مسالك و ممالك* / استخری، نسخه خطی دانشگاه تهران، شماره ۱۳۳۱، برگ ۱۰ ب) و در نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیای ترکیه به صورت **خمدان** (*مسالك و ممالك* / استخری، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۴۰۶۴، برگ ۵ ب)

1. Khamdān/Khumdān

2. Western Han/西漢

3. Sui/隋

4. Tang/唐朝

5. Ming/明朝

6. Xi'an/西安

7. Shaanxi/□西

ضبط شده است. در نقشه‌های دریای پارس و البحر الفارسی از نسخه‌های استخری، نام خمدان به‌عنوان پایتخت چین با دایره‌ای بزرگ مشخص شده است (در این باره، نک: وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی، ۱۳۸۶: نقشه‌های ۳۴-۳۵، ۳۸-۳۹). ناخدا بزرگ بن شهریار رامهرمزی که کتاب عجایب الهند را در حدود سال ۳۴۲ق/۹۵۴-۹۵۳م نوشته است،

«خمدان» **خمدان** (عجایب الهند، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۳۳۰۶، برگ ۴۷ب) را به‌عنوان «قصبه الصين الاکبر و هو احل الصينين و بها يقول الاکبر» معرفی نموده است. در نسخه خطی فارسی اشکال العالم نوشته ابوعبدالله محمد بن احمد بن نصر جیهانی (د.

۳۴۵ق/۹۵۶م)، «خمدان» **خمدان** (اشکال العالم جیهانی، کتابخانه بریتانیا، شماره Or23542، برگ ۷الف) به عنوان محل اقامت پادشاه چین معرفی شده است. مسعودی در کتاب مروج

الذهب «خمدان» **خمدان** (مروج الذهب و معادن الجواهر، نسخه خطی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۵۴۲، برگ ۴۱الف) را پایتخت چین دانسته است. شرف‌الزمان طاهر مَروزی در کتاب طبایع الحيوان (۱۴۴۱: ۷۶/۱؛ نیز نک: Minorsky, 1942: 14) درباره «خمدان» **خمدان** (طبایع الحيوان، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۴۵۵۰، برگ ۲۲الف) چنین می‌نویسد:

«در اطراف خمدان که شهر پادشاه ملقب به فغفور است، صدویست ده و در هر ده قریب هزار مرد وجود دارد. شهر چهار دروازه دارد. چون پادشاه سوار شود، با او سه هزار سوار می‌باشند و گفته می‌شود که پادشاه چین دارای سیصد و شصت شهر است که هر روز مالیات یک شهر را با جامه‌ای مخصوص به خود او و همچنین کنیزی که مورد پسندش باشد، برای وی می‌آورند. یکی از رسومشان این است که به کسی اجازه داده نمی‌شود که گندم و هیزم و نمک و آهن را منحصر به خود کند، بلکه آنها را در بازارها می‌ریزد تا از آنها به‌قدر احتیاج خریده شود. در اطراف خمدان دریاهایی است و در آنها جزایر و شهرهایی وجود دارد که باج می‌پردازند».

نویسنده حدود العالم (۱۳۶۲: ۶۱) از «خمدان» **خمدان** (حدود العالم، نسخه آکادمی علوم روسیه، شماره ۵۱۳، برگ ۱۱الف) به‌عنوان «قصبه چینستان»، «شهری عظیم» و «مستقر فغفور چین» یاد می‌کند. ابن سعید مغربی در کتاب بسط الارض فی طول و الارض (۱۹۵۸: ۶۹)

«خمدان» **خمدان** (جغرافیای ابن سعید مغربی، نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، ۲۲۳۴، برگ ۱۶ب) را با مختصات جغرافیایی طول ۱۶۷ و عرض ۲۶ درجه ذکر کرده و توصیفی در باب اهمیت این شهر، رود و دیگر پدیده‌های جغرافیایی پیرامون آن ارائه داده است.

در منظومه تاریخی-داستانی کوش نامه، سروده ایرانشان/ایران شاه بن ابی الخیر (قرون پنجم-ششم هجری/یازدهم-دوازدهم میلادی)، نام خمدان بارها در حکایات مرتبط با سرزمین چین ذکر شده است و از این اشارات می توان گمان بُرد که خاطره ای از روابط ایرانیان باستان با دیار چین از طریق حکایات داستانی به دل منظومه هایی چون کوش نامه راه یافته است. از زمره ابیات منظومه کوش نامه که در آن این جای نام ذکر شده است، می توان به نمونه های زیر اشاره کرد:

چو سالار چین با سپه برگرفت	سوی شهر خمدان ره اندر گرفت (ایران شان، ۱۳۷۷: ۲۷۹)
همی رفت تا شهر خمدان رسید	کز آن مرز جایی سواری ندید (همان، ۳۱۱)
ز چین تا به خاور بپرداخت گنج	به خمدان بیاورد بی هیچ رنج (همان، ۴۴۹)
ز چینی بکشند چندان سَـران	که خون گشت بر دشت خمدان روان (همان، ۴۶۳)

همچنین جای نام خمدان در شماری از آثار منظوم و منثور فارسی با تفاوت هایی در صورت نوشتاری این نام ضبط شده است که در بیشتر موارد، احتمالاً ناشی از تصحیف کاتبان نسخه های خطی است. برای نمونه، اسدی طوسی (د. حدود ۴۶۵ق) در منظومه داستانی-تاریخی گرشاسپ نامه نام خمدان را چندین بار به صورت «جندان» ذکر کرده و چنین ابیاتی سروده است:

نشست شهر چین به جندان بُدی	که شهری نبود که چندان بُدی (اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۳۶۷)
بزرگان بدین مُژده برخاستند	همه چین و جندان بیاراستند (همان، ۴۲۸)
ز جندان و از گنج فغفور چین	ز تاراج آن بوم و بر همچنین (همان، ۴۱۳)

محمد بن محمود طوسی همدانی (قرن ششم هجری/دوازدهم میلادی) نیز در عجایب المخلوقات (موسوم به عجایب نامه یا جام گیتی نامه)، نام این شهر را در دو موضع (۱۳۸۲: ۲۲۴ و ۲۰۱) به صورت «خندان» ضبط کرده و آن را تختگاه پادشاه چین و تبت نامیده است. در یکی از ابیات منسوب به رودکی سمرقندی (۱۳۷۳: ۱۷۴) نیز از شهری به نام «جندان» سخن می رود که شاید صورت تصحیفی نام خمدان است:

رسیدند زی شهر چندان قَـراز سپه خیمه زد در نشیب و قَـراز
با این که گویا لفظ «چندان» در بیت فوق، به شهر خمدان اشاره دارد، اما در انتساب این بیت به رودکی بایستی با دیده تردید نگریست، زیرا بیتی کمابیش به همین صورت (رسیدند زی شهر جندان فراز/سپه خیمه زد دشت شیب و فراز) در منظومه گرشاسپ نامه اسدی طوسی (۱۳۵۴: ۴۱۰) و در باب «رسیدن گرشاسپ به نزد نریمان و گرفتاری فغفور» درج شده است. در هر صورت، خاطره ای از تختگاه قدیم چین، یعنی چانگ آن، ذیل نام

«خمدان» و صورت‌های مشابه آن در اذهان ایرانیان و مسلمانان وجود داشت، اما با سقوط سلسله تانگ در سال ۲۹۴ق/۹۰۷م، وحدت چین نیز به هم خورد و دوره‌ای از پراکندگی قدرت سیاسی آغاز شد که از آن با عنوان «دوره پنج سلسله و ده پادشاهی»^۱ یاد می‌شود. در این برهه که تا سال ۳۶۸ق/۹۷۹م ادامه یافت، هریک از سلسله‌ها دارای پایتخت جداگانه شدند و به این ترتیب ذکر نام خمدان در متون فارسی و عربی اندک و کمرنگ شد و اشاره به موقعیت تختگاهی آن کاهش یافت.

۴. نتیجه

نام کاشغر در دوره پیش از اسلام به عنوان یکی از شهرهای مهم مسیر زمینی ایران و چین در کتیبه شاپور یکم ساسانی در کعبه زردشت انعکاس یافته است. این شهر در واقع ایستگاه اصلی کاروانی بین سرزمین‌های ماوراءالنهر، فلات مرکزی ایران و ناحیه سند به سمت چین بود. جاده ارتباطی از کاشغر در دو مسیر شمالی و جنوبی به سوی پایتخت باستانی چین امتداد می‌یافت. سغدیان با استقرار در شهرها و آبادی‌های این نواحی نقش میانجی را در تبادلات اقتصادی و فرهنگی ایران و چین ایفا می‌کردند. فرهنگ جای‌نام‌های شهرهای شناخته‌شده این جاده نیز از طریق منابع نوشتاری و روایی سغدی به دیگر سرزمین‌های باختری منتقل شده است. در منابع گوناگون اسلامی اعم از متون جغرافیایی، تاریخی، ادبی و کتیبه‌ها این جای‌نام‌ها ذکر شده و گاه ویژگی‌های آب‌وهوایی و موقعیت جغرافیایی آنها وصف شده‌اند. بررسی این متون می‌تواند به شناخت هرچه بهتر تصور جغرافیایی مسلمانان از موقعیت اجتماعی و اقتصادی شهرهای واقع در این مسیر کمک کند. از سوی دیگر، این اطلاعات نشانگر میزان شناخت مسلمانان از دیگر ملل و اقوام شرق هستند. در پژوهش حاضر کوشش نویسندگان بر آن بود تا درک نویسندگان ایرانی و مسلمان از برخی جای‌نام‌های مسیر تجاری میان کاشغر تا چانگان بر پایه متون کهن شناسایی و ارزیابی شود. این آگاهی درباره برخی اسامی (نظیر کاشغر) بسیار مفصل و درباره برخی اسامی دیگر (مانند بغشور) محدود بود؛ اما روی هم رفته می‌توان چنین نتیجه گرفت که نوعی شناخت آغازین و البته واقع‌گرایانه نزد نویسندگان ایرانی و مسلمان راجع به شهرهای این مسیر وجود داشت و بعدها همین آگاهی به شیوه‌های گوناگون به آثار نویسندگان متأخر ایرانی و غیرایرانی (از جمله خاورشناسان غربی) راه یافت.

۵. پی‌نوشت‌ها

۱. نگاره مزبور بخشی از نقاشی مشهور چینی به نام «نقاشی پنج اسب» (五马图) است. این پنج اسب توسط یکی از نقاشان چینی به نام «لی گونگ‌لی» (Li Gonglin/李公麟) ترسیم شده‌اند. این نقاشی‌ها هم‌اکنون در موزه ملی توکیو نگهداری می‌شوند. همه این نقاشی‌ها نشان‌دهنده تجار و بازرگانانی هستند که از نواحی غربی چین برای تجارت به چین آمده‌اند. در حاشیه نقاشی‌ها اسم اسب و سن و تاریخ ارسال این اسب‌ها برای پادشاه چین نوشته شده است. در این نقاشی در سمت راست تاریخ معادل ۱۶ دسامبر نخستین سال سلطنت پادشاه سلسله «سونگ» به نام «جو چی جی یوان» (Zuo Qiji 左骥驥院) برابر با سال ۱۰۸۶/۴۷۹ق ذکر شده و نام این اسب به‌صورت «فنگ تو کونگ» (Fèng-tóu- 凤头骢) و هشت‌ساله نوشته شده است.

۲. نام کامل این مجله تخصصی چین‌شناسی عبارت زیر به معنای «منابع آرشیوی جهت مطالعه درباره تاریخ، جغرافیا، زبان و مردم‌شناسی شرق آسیا» است:

“T’oung Pao ou Archives pour erver à l’étude de l’histoire, des langues, la geographie et l’ethnographie de l’Asie Oriental”.

۳. دون هوانگ (Dunhuang/敦煌市) ناحیه‌ای در شمال غربی ایالت گانسو در بخش شمال غربی چین است. در یکی از غارهای این منطقه نسخه‌های خطی چینی به دست آمده که حاوی اطلاعات بسیاری در مورد تاریخ و فرهنگ چین است. این نسخه‌های خطی نخستین بار توسط پاول پلبو معرفی و بخش‌هایی از آنها با مشخصات زیر چاپ شده است:

Pelliot, Paul (1920-1924), *Les Grottes de Touen-houang: Peintures et Sculptures Bouddhiques des Epoques des Wei, des T'ang et des Song*, 6 vols, Paris, P. Geuthner.

۴. سعدی در حکایت هفدهم از باب پنجم گلستان (در عشق و جوانی) از حضور خود در مسجد جامع کاشغر در سالی که محمد خوارزمشاه (حک: ۵۹۶-۶۱۷/۱۱۹۹-۱۲۲۰م) با حکومت «قراختایی» صلح کرده بود، سخن رانده است (برای آگاهی بیشتر از این روایت گلستان، نک: سعدی شیرازی، ۱۳۴۲: ۱۳۹-۱۴۰).

۵. شهر «سوس» در کشور مغرب کنونی در شمال آفریقا واقع شده و در آن ایام دورترین شهر غربی کره زمین شناخته می‌شده است.

۶. کتاب *صراح‌اللغه* در واقع ترجمه‌ای ملخص از *صراح‌اللغه* ابونصر اسماعیل جوهری فارابی (۳۳۲-۳۹۸ق) است و جمال قرشی در ملحقات عربی خود بر *صراح‌اللغه*، آگاهی‌های پراکنده‌ای راجع به سلسله‌های حکومتگر ترکستان ارائه داده است. در این راستا، جمال قرشی خاطرنشان می‌سازد که گزارش خود از ماجرای اسلام‌پذیری «ستوق بُغراخان»، نخستین فرمانروای مسلمان دودمان قراخانی در قرن چهارم هجری، را از کتاب *تاریخ کاشغر ابوالفتوح عبدالغفور* (ابوالفتوح عبدالغفور بن حسین المعنی؟) اخذ و نقل کرده است. بارتولد (۱۳۵۲: ۱۳۸/۱-۱۳۹) برای اولین بار، به اهمیت نسخه خطی ملحقات *صراح‌اللغه* در شناخت تاریخ آغازین دودمان قراخانیان پی بُرد و گزارشی از آن ارائه داد. سعید نفیسی همین گزارش بارتولد و ترجمه آن را در حواشی و تعلیقاتش بر *تصحیح تاریخ بیهقی* درج کرده است (نک: بیهقی، بی‌تا: ۱۱۹۴/۳-۱۱۹۵).

۷. لفظ «سامکونی» در این عبارت، صورت محرفی از لقب «شاکمونی» است و «شاکمونی» یا «شکمونى بُرخان»، عنوانی است که در متون فارسی و عربی دوره مغول-ایلخانی و پس از آن برای اشاره به «بودا» به کار رفته است.

۸. همچنین در متون ادب فارسی، بارها از مُشک ناب، بوی نیک و خوب‌رویان ختن یاد شده است. برای نمونه، رودکی (۱۳۷۳: ۸۶) در یکی از اشعار معروف خود که از کهن‌ترین اشعار فارسی دری به شمار می‌آید، چنین سروده است:

هر باد، که از سويِ بُخارا به من آید با بويِ گُل و مُشک و نسیمِ سَمَن آید
بر هر زن و هر مرد، کجا بَرُوژد آن باد گویی: مگر آن باد همی از خُتَن آید
نی‌نی، ز خُتَن باد چنو خوش نُوژد هیچ کان باد همی از بَرِ معشوق من آید

۹. «سنگ» یا «شینگ» (Sheng/省) واژه‌ای چینی به معنای ایالت است و کشور چین در دوره سلسله یوآن به دوازده ایالت یا سنگ/شینگ تقسیم می‌شد. خواجه رشیدالدین همدانی در *جامع‌التواریخ* (۱۳۷۳: ۹۰۷/۲-۹۰۸) لفظ «شینگ» را معادل «دیوان بزرگ» چین در روزگار دودمان یوآن دانسته و از سلسله‌مراتب دیوان شینگ در ایالات چین سخن رانده است.

۱۰. مقصود از لفظ «خانبالق» (شهر خان) در این عبارت، شهر «پکن» (چونگدو/دای‌دو) در نواحی شمالی چین است که در روزگار فرمانروایی دودمان یوآن به عنوان تختگاه چین انتخاب شده بود. واژه «کاؤلی» نیز گویا صورتی از نام چینی «کؤلی»

(Kao-Li) است که برای اشاره به سرزمین «کره» به کار می‌رفت. این نام در متون اسلامی دوره مغول-ایلخانی، مانند جامع‌التواریخ رشیدی، به کار رفته است (برای نمونه، نک: همدانی، ۱۳۷۳: ۹۰۰/۲). همچنین در متون آن روزگار برای نامیدن سرزمین کره از لفظ «سولانگقه» و صورت‌های مشابه آن نیز استفاده شده است و سولانگقه نامی بود که مغولان سرزمین کره را بدان می‌خواندند (نک: همان، ۸۹۹/۲، ۹۰۹ و ۹۱۴).

۱۱. به گفته «وانگ ای دان» (۱۳۷۹: ۲۰۷)، تلفظ واژه «تنگقوت» در تاریخ سری مغولان به صورت‌های «Tangwuti»، «Tanghu» و «Tangwu» ضبط شده است، اما این قوم در منابع کهن تر چینی به نام «Dandxiang» خوانده شده است. اعضای این قوم در مناطقی بین مغولستان و تبت زندگی می‌کردند و در سال ۱۰۳۸ م حکومتی مستقل تشکیل دادند که در تاریخ چین به نام «شیای باختری» (Xixia) از آن یاد شده است.

۱۲. همان‌طور که از سخن مینورسکی برمی‌آید، قصبه‌ای به نام «بخشور» در خراسان نیز وجود داشته است. بر پایه روایت محمد بن منور در اسرارالتوحید (۱۳۶۶: ۲۳۷/۱)، شیخ ابوسعید ابوالخیر (د. ۴۴۰ ق) که روزی به هنگام عزیمت به مروالرو، گذارش به بخشور افتاده بود، آن را شهری ناخوش با مردمانی نیک و پارسا دیده و در وصف آنجا چنین گفته بود: «این شهر [بخشور خراسان] دوزخیست بر بهشتیان». یاقوت حموی (۱۳۹۷: ۴۶۷/۱) که در سال ۶۱۶ ق از این قصبه دیدن کرده بود، خاطرنشان می‌سازد که نشانه‌های خرابی در آن آشکار است.

۶. منابع

ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله (۱۸۸۹ م)، المسالك و الممالك، به کوشش میخائیل دخویه، لیدن: بریل.

ابن سعید مغربی (۱۹۵۸)، کتاب بسط الارض فی الطول و العرض، تحقیق خوان قرنیط خنیس، تطوان، مغرب، معهد مولای الحسن.

_____ (۱۹۷۰)، کتاب الجغرافیا، حقه و وضع مقدمته و علق علیه اسماعیل العربی، بیروت، منشورات المکتب التجاری للطباعة و النشر و التوزیع.

_____ جغرافیای ابن سعید مغربی، نسخه خطی کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۲۲۳۴، پاریس، فرانسه. ابی‌الفدا الحموی، اسماعیل بن علی (۱۹۹۲)، کتاب تقویم البلدان، تحقیق ریغو و بارون ماک‌کوکین دیسلان، اعاده طبع معهد تاریخ العلوم العربیه و الاسلامیه فی اطار جامعه فرانکفورت.

_____ تقویم‌البلدان، نسخه خطی کتابخانه اسماعیل سلطان ترکیه، شماره ۳۳۰، جمهوری ترکیه. اخبار الصين و الهند، نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی فرانسه، شماره 2281 Arabe، پاریس، فرانسه. استخری، ابواسحق ابراهیم بن محمد (۱۳۴۰)، مسالك و ممالك، به اهتمام ایرج افشار، تهران، بنگاه نشر و ترجمه کتاب.

_____ مسالك و ممالك استخری، نسخه خطی کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۱۳۳۱، تهران، ایران. _____ مسالك و ممالك استخری، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۴۰۶۴، استانبول، جمهوری ترکیه.

اسدی طوسی، حکیم ابونصر علی بن احمد (۱۳۵۴ ش)، گرشاسب‌نامه، به اهتمام حبیب یغمایی، ج ۲، تهران، کتابخانه طهوری.

ایرانشان بن ابی‌الخیر (۱۳۷۷)، کوش‌نامه، به کوشش جلال متینی، تهران، انتشارات علمی. بارتولد، واسیلی (۱۳۵۲)، ترکستان‌نامه؛ ترکستان در عهد هجوم مغول، ترجمه کریم کشاورز، ج ۱، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

برگل، یوری (۱۴۰۳)، اطلس تاریخی آسیای مرکزی، ترجمه گودرز رشتیانی، تهران، سمت.

- پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۴۰، ۲۹۰
- بروسوی، محمد بن علی (۱۴۲۷)، *أوضح المسالك إلى معرفة البلدان والممالك*، تحقیق مهدی عبدالرواضیه، بیروت، دارالغرب الإسلامی.
- _____ *تقویم البلدان به ترکی، نسخه خطی کتابخانه راغب پاشای استانبول، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه، شماره ۱۰۶۰.*
- بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد (۱۳۶۲)، *التفهیم لاولئ صناعه التنجیم*، به تصحیح جلال الدین هُمایی، تهران، انتشارات بابک.
- _____ (۱۹۵۴/۱۳۷۳)، *القانون المسعودی*، حیدرآباد، مطبعه مجلس دائرة المعارف العثمانیه.
- _____ (۱۹۸۳/۱۴۰۳)، *تحقیق ما للهند من مقوله مقبولة فی العقل أو مردولة*، بیروت، عالم الکتب.
- _____ *قانون مسعودی، نسخه میکروفیلم دانشگاه تهران، شماره ۴۶۱۰.*
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (بی تا)، *تاریخ مسعودی معروف به تاریخ بیهقی*، با مقابله، تصحیح، حواشی و تعلیقات سعید نفیسی، ج ۳، تهران، کتابخانه سنایی.
- تذکره بُغراخانی، تذکره مشایخ اُویستیّه (۱۳۷۶)، تصحیح محمد منیر عالم، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- جوینی، عطاملک (۱۳۸۵)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح محمد قزوینی، ج ۱، تهران، دنیای کتاب.
- _____ *تاریخ جهانگشای جوینی، نسخه خطی کتابخانه فاتح ترکیه، شماره ۴۳۱۶، استانبول، جمهوری ترکیه.*
- جیهانی، ابوعبدالله محمد بن احمد بن نصر، *اشکال العالم جیهانی*، کتابخانه بریتانیا، شماره Or23542.
- چشم/ندازهایی از جاده ابریشم دریایی: از خلیج فارس تا دریای شرقی چین. مجموعه مقالاتی درباره مناسبات اقتصادی خلیج فارس و دریای شرقی چین (۱۳۹۲)، ویراستار: رالف کاوتس، ترجمه محمدباقر وثوقی و پریسا صیادی، تهران، انتشارات پژوهشکده تاریخ اسلام.
- حافظ ابرو (۱۳۸۰)، *زبدۀ التواریخ*، تصحیح و تعلیقات سیدکمال حاج سیدجوادی، ج ۴، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حدود العالم من المشرق الى المغرب (۱۳۹۹)، با مقدمه بارتولد و حواشی و تعلیقات مینورسکی، ترجمه پوهاند میرحسین شاه، به سعی و کوشش پوهندوی شاه محمود محمود، کابل، انتشارات امیری.
- _____ (۱۳۶۲)، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، کتابخانه طهوری.
- _____ نسخه خطی موجود در آکادمی علوم روسیه، شماره ۵۱۳.
- حموی، شهاب الدین یاقوت بن عبدالله (۱۹۷۷/۱۳۹۷)، *معجم البلدان*، ج ۲، بیروت، دار صادر.
- دوغلان، میرزا محمد حیدر (۱۳۸۳)، *تاریخ رشیدی*، تصحیح عباسقلی غفاری فرد، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب.
- رازی، امین احمد (بی تا)، *هفت اقلیم*، با تصحیح و تعلیق جواد فاضل، ج ۳، تهران، کتابفروشی علی اکبر علمی و کتابفروشی ادبیه.
- رامهرمزی، بزرگ شهریار، *عجایب الهند*، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۳۳۰۶، استانبول، جمهوری ترکیه.
- رودکی سمرقندی، ابوعبدالله جعفر بن محمد (۱۳۷۳)، *دیوان رودکی سمرقندی*، بر اساس نسخه سعید نفیسی و ی. براگینسکی، تهران: انتشارات نگاه.

سعدی شیرازی، ابومحمد مصلح‌الدین (۱۳۴۲)، *گلستان*، به اهتمام محمدجواد مشکور، تهران، شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکا.

سمرقندی، عبدالرزاق (۱۳۷۲)، *مطلع سعدین و مجمع بحرین*، تصحیح عبدالحسین نوایی، ج ۲، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

_____ *مطلع سعدین و مجمع بحرین*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۷۹۱۶۹. السّمعی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور التمیمی (۱۹۶۲)، *الانساب*، تصحیح و تحقیق عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، ج ۱۱، حیدرآباد، مجلس دائرة المعارف العثمانیة. طبری، أبوجعفر محمد بن جریر (۱۹۶۷)، *تاریخ الأمم و الملوك*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۵، بیروت، دارالتراث.

طوسی، محمد بن محمود (۱۳۸۲ش)، *عجایب المخلوقات*، به اهتمام منوچهر ستوده، ج ۲، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

عربان، سعید (۱۳۸۲)، *راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه. پهلوی-پارتی*، تهران، سازمان میراث فرهنگی، معاونت پژوهشی، پژوهشکده زبان و گویش.

کاشانی/قاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد (۱۳۴۸)، *تاریخ اولجایتو*، به تصحیح مهین همبلی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

_____ (۱۳۸۶)، *غرایس الجواهر و نفایس الأطايب*، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات المعی. _____ *تاریخ اولجایتو*، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۳۰۱۹، استانبول، جمهوری ترکیه.

کاوتس، رالف؛ پتاک، رودریش (۱۳۸۳)، *هرمز در منابع دوره‌های یوان و مینگ*، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک (۱۳۶۳)، *زین‌الآخبار*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب. _____ *زین‌الآخبار*، نسخه خطی دانشگاه بادلیان آکسفورد، شماره ۲۴۰، مجموعه اوزلی، میکروفیلم دانشگاه تهران به شماره ۱۶۰۷.

_____ *زین‌الآخبار*، نسخه خطی دانشگاه کمبریج، میکروفیلم دانشگاه تهران به شماره ۲۱۸۰. گروسه، رنه (۱۳۶۵)، *امپراطوری صحرائنوردان*، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی‌بکر (۱۹۱۳)، *نزهة القلوب*، به سعی و اهتمام و تصحیح اقل العباد گای لسترنج انگلیسی، لیدن، بریل، باز نشر توسط فؤاد سزگین در موسسه معهد تاریخ العلوم العربیه و الاسلامیه فی اطار جامعه فرانکفورت-جمهوریه المانیا الاتحادیه، ۱۹۹۲.

_____ *نزهة القلوب*، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۲۱۳۱، مخزن نسخ خطی کتابخانه ایاصوفیا، استانبول، جمهوری ترکیه.

مستوفی یزدی بافقی، محمد مفید (۱۳۹۰)، *مختصر مفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی)*، به کوشش ایرج افشار با همکاری محمد رضا ابویی مهریزی، تهران، انتشارات دکتر محمود افشار.

مسعودی، علی بن حسین، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، نسخه خطی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۵۴۲، تهران، ایران.

مروزی، شرف‌الزمان طاهر (۱۴۴۱)، *طبایع الحیوان*، تحقیق یوسف الهادی، ج ۱، تهران، موسسه پژوهشی میراث مکتوب.

_____ *طبایع الحیوان*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۴۵۵۰، تهران، ایران.
مقدسی، شمس‌الدین ابوعبدالله محمد (۱۸۷۷م)، *أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*، به کوشش میخائیل دخویه، لیدن، بریل.

محمد بن منور (۱۳۶۶)، *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی‌سعید*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، ج ۱، تهران، آگاه.

وانگ ای دان (۱۳۷۹)، *تاریخ چین از جامع‌التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله*، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی.

وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی (۱۳۸۶)، به اهتمام محمدحسن گنجی، محمدباقر وثوقی، جواد صفی‌نژاد، حسن حبیبی، فاطمه فریدی مجید و امیرهوشنگ انوری، تهران، بنیاد ایران‌شناسی (وابسته به نهاد ریاست جمهوری).

هفت کشور یا صورالاقالیم (۱۳۵۳)، تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳)، *جامع‌التواریخ*، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، ج ۱، تهران، نشر البرز.

_____ *جامع‌التواریخ*، نسخه خطی کتابخانه ملک، شماره ۴۱۶۴، تهران، ایران.

Abū al-Fidā, Ismā'īl ibn 'Alī (1992), *Taqvīm al-Buldān*, edited by Mac Guckin de Slane, reprinted by Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt am Main, Germany. [In Arabic].

Abū al-Fidā, Ismā'īl ibn 'Alī, *Taqvīm al-Buldān*, Manuscript of the Ismā'īl Sultan Library of Türkiye, No. 330, Republic of Türkiye. [In Arabic].

Aḥbār al-Šīn av al-Hind, Manuscript in the Bibliothèque Nationale de France, No. Arabe 2281, Paris, France. [In Arabic].

Ancient accounts of India and China by two Mohammedan travelers, who went to those parts in the 9th century (1733), Translated from the Arabic by the late learned Eusebius Renaudot, with notes, illustrations and inquiries by the same hand, London, Printed for S. Harding.

Asadī-yi Tūsī, 'Alī ibn Aḥmad (1354/1975), *Garšāsb-Nāmah*, edited by Ḥabīb Yağmāyī, 2nd edition, Tehran, Kitābhāna-yi Tahūrī. [In Persian].

Bartold, Vasily V. (1352/1973), *Turkestan down to the Mongol Invasion*, translated into Persian by Karīm Kišāvarz, vol. I, Tehran, Intiṣārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān. [In Persian].

Bayhaqī, Abū al-Faḍl Muḥammad ibn Ḥusayn (n.d), *Tārīḥ-i Bayhaqī*, edited by Sa'īd Nafīsī, vol. III, Tehran, Kitābhāna-yi Sanāyī. [In Persian].

Bīrūnī, Abū Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad (1362/1983), *al-Taḥfīm li Avā'il-i Šīnā'at al-Taḡīm*, edited by Ḡalāl al-Dīn Humāyī, Tehran, Intiṣārāt-i Bābak. [In Persian].

Bīrūnī, Abū Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad (1373/1954), *al-Qānūn al-Mas'ūdī*, Hyderabad, Maṭba'a-yi Maḡlis-i Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uṣmānīyyah. [In Arabic].

- Bīrūnī, Abū Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad (1403/1983), *Tahqīq mā li al-Hind*, Beirut, 'Ālam al-Kutub. [In Arabic].
- Bīrūnī, Abū Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad, *Qānūn-i Mas'ūdī*, Microfilm Copy of the Manuscript Preserved the Central Library of University of Tehran, No. 4610. [In Arabic].
- Bregel, Yuri (1403/2024), *Historical Atlas Of Central Asia*, translated into Persian by Gūdarz Raštīyānī, Tehran, SAMT. [In Persian].
- Burūsavī, Muḥammad ibn 'Alī (1427/2006), *Avzah al-Masālik ilā Ma'rifat al-Buldān va al-Mamālik*, edited by Mahdī 'Abd al-Ravāziyyah, Beirut, Dār al-Ġarb al-Islāmiyyah. [In Arabic].
- Burūsavī, Muḥammad ibn 'Alī, *Taqvīm al-Buldān bi Turkī*, Manuscript of Rāḡib Pāšā Library in Istanbul, preserved in Suleymaniye Library, No. 1060. [In Turkish].
- Camus, Yves (2007), Jesuits' Journeys in Chinese Studies, "World Conference on Sinology 2007", *Renmin University of China, Beijing, 2007. 03. 26-28*, Macau Ricci institute, pp. 1-23.
- Duḡlāt, Mīrzā Muḥammad Ḥaydar (1383/2004), *Tārīḥ-i Rašīdī*, edited by 'Abbāsquḷī Ġaffārīfard, Tehran, Markaz-i Našr-i Mīrās-i Maktūb. [In Persian].
- Frampton, John (1929), *The Most Noble and Famous Travels of Marco Polo together with the Travels of Nicolo de'Conti*, Edited from the Elizabethan translation of John Frampton by N.M. Penzer, London, the Argonaut Press.
- Gardīzī, 'Abd al-Ḥayy ibn Ṣaḥḥāk (1363/1984), *Zayn al-Aḥbār*, edited by 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī, Tehran, Dunyā-yi Kitāb. [In Persian].
- Gardīzī, 'Abd al-Ḥayy ibn Ṣaḥḥāk, *Zayn al-Aḥbār*, Manuscript in the Bodleian Library, Oxford, No. 240, Ouseley Collection, University of Tehran microfilm, No. 1607. [In Persian].
- Gardīzī, 'Abd al-Ḥayy ibn Ṣaḥḥāk, *Zayn al-Aḥbār*, Manuscript in the Cambridge University Library, University of Tehran microfilm No. 2180. [In Persian].
- Ġayḥānī, Abū 'Abdullāh Muḥammad ibn Aḥmad, *Aškāl al-'Ālam-i Ġayḥānī*, Manuscript in the British Library, No. Or23542. [In Arabic].
- Giles, Lionel (1915), The Tun Huang Lu Re-Translated, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, vol. 4, n. 1, pp. 41-47.
- Grousset, René (1365/1986), *L'empire des steppes*, Translated into Persian by 'Abd al-Ḥusayn Maykadah, Tehran, Intiṣārāt-i 'Ilmī u Farhangī. [In Persian].
- Ġuvaynī, 'Aṭāmalik (1385/2006), *Tārīḥ-i Ġahānguṣā-yi Ġuvaynī*, edited by Muḥammad Qazvīnī, vol. I, Tehran, Dunyā-yi Kitāb. [In Persian].
- Ġuvaynī, 'Aṭāmalik, *Tārīḥ-i Ġahānguṣā-yi Ġuvaynī*, Manuscript in the Fatih Library of Türkiye, No. 4316, Istanbul, Republic of Türkiye. [In Persian].

- Ḥāfīz-i Abrū (1380/2001), *Zubdat al-Tavārīḥ*, edited by Sayyad Kamāl Ḥāḡ Sayyad Ḡavādī, 4 vols., Tehran, Vizārat-i Farhang u Iršād-i Islāmi. [In Persian].
- Haft Kišvar yā Šuvar al-Aqālīm* (1353/1974), edited by Manūčīhr-i Sutūda, Tehran, Intiṣārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān. [In Persian].
- Hamadānī, Ḥ'āḡah Rašīd al-Dīn Faẓlullāh (1373/1994), *Ḡāmi' al-Tavārīḥ*, edited by Muḥammad Ravšan and Muṣṭafā Mūsavī, vol. I, Tehran, Alburz. [In Persian].
- Hamadānī, Ḥ'āḡah Rašīd al-Dīn Faẓlullāh, *Ḡāmi' al-Tavārīḥ*, Manuscript in the Malik Library, No. 4164, Tehran, Iran. [In Persian].
- Ḥamavī, Šahāb al-Dīn Yāqūt ibn 'Abdullāh (1397/1977), *Mu'ḡam al-Buldān*, vol. II, Beirut, Dār-i Šādir. [In Arabic].
- Hudud al-Alam the region of the world* (1937), Translated and Explained by V. Minorsky with the preface by V.V. Barthold, Oxford & London, Oxford University press & Luzac & Co.
- Hudūd al-Ālam min al-Mašriq ilā al-Maḡrib* (1399), With an Introduction by V. Barthold and Annotations by V. Minorsky, Kabul, Intiṣārāt-i Amīrī. [In Persian].
- Hudūd al-Ālam min al-Mašriq ilā al-Maḡrib* (1362/1983), edited by Manūčīhr-i Sutūda, Tehran, Ṭahūrī. [In Persian].
- Hudūd al-Ālam min al-Mašriq ilā al-Maḡrib*, Manuscript in the Russian Academy of Sciences, No. 513. [In Persian].
- Ibn Ḥurdādbih, Abū al-Qāsim 'Ubaydullāh (1889), *al-Masālik va al-Mamālik*, edited by Jan de Goeje, Leiden, Brill. [In Arabic].
- Ibn Sa'īd al-Maḡribī (1958), *Kitāb-i Baṣṭ al-Arṣ fi Ṭavl va al-'Arṣ*, edited by Juan Vernet Gines, Tetuan, Moulay Hassan Institute. [In Arabic].
- Ibn Sa'īd al-Maḡribī (1970), *Kitāb al-Ḡuḡrāfiyā*, edited and introduced by Ismā'īl al-'Arabī, Beirut. [In Arabic].
- Ibn Sa'īd al-Maḡribī, *Ḡuḡrāfiyā-yi Ibn Sa'īd al-Maḡribī*, Manuscript in the Bibliothèque Nationale de France, No. 2234, Paris, France. [In Arabic].
- Īrānšān ibn Abī al-Ḥayr (1377/1998), *Kūš-Nāmah*, edited by Ḡalāl Matīnī, Tehran, Intiṣārāt-i 'Ilmī. [In Persian].
- Iṣṭaḥrī, Ibrāhīm ibn Muḥammad (1340/1961), *Masālik u Mamālik*, Classic Persian Translation, edited by Īraḡ Afšār, Tehran, Bungāh-i Tarḡimah u Našr-i Kitāb. [In Persian].
- Iṣṭaḥrī, Ibrāhīm ibn Muḥammad, *Masālik u Mamālik-i Iṣṭaḥrī*, Manuscript in the Central Library of University of Tehran, No. 1331, Tehran, Iran.
- Iṣṭaḥrī, Ibrāhīm ibn Muḥammad, *Masālik u Mamālik-i Iṣṭaḥrī*, Manuscript in the Hagia Sophia Library, No. 4064, Istanbul, Republic of Türkiye.
- Kāšānī, Abū al-Qāsim 'Abdullāh ibn Muḥammad (1348/1969), *Tārīḥ-i Ūlḡāytū*, edited by Mahīn Hamblī, Tehran, Intiṣārāt-i 'Ilmī u Farhangī. [In Persian].

- Kāšānī, Abū al-Qāsim ‘Abdullāh ibn Muḥammad (1386/2007), *‘Arāyis al-Ġavāhir u Naḡāyis al-Aṭāyib*, edited by Īraġ Afšār, Tehran, Alma‘ī. [In Persian].
- Kāšānī, Abū al-Qāsim ‘Abdullāh ibn Muḥammad, *Tārīḥ-i Ūlgāytū*, Manuscript in the Hagia Sophia Library, No. 3019, Istanbul, Republic of Türkiye. [In Persian].
- Kauz, Ralph, ed. (2010), *Aspects of the Maritime Silk Road: From the Persian Gulf to the East China Sea*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Kauz, Ralph, ed. (1392/2013), *Aspects of the Maritime Silk Road: From the Persian Gulf to the East China Sea*, translated into Persian by Muḥammadbāqir Vuṣūġī and Parīsā Šayyādī, Tehran, Pažūhiškada-yi Tārīḥ-i Islām. [In Persian].
- Kauz, Ralph; Ptak, Roderich (2001), Hormuz in Yuan and Ming Sources, *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient*, n. 88, pp. 27-75.
- Kauz, Ralph; Ptak, Roderich (2012), Historical Notes on the Sea Straits in and around the South China Sea: Geography, Migration, Trade and Politics, *Journal of Asian History*, vol. 46, n 2, pp. V-VI.
- Kauz, Ralph; Ptak, Roderich (1383/2004), *Hormuz in Yuan and Ming Sources*, Translated into Persian by Mihrdād Vaḥdatī, Tehran, Markaz-i Našr-i Dānišgāhī. [In Persian].
- Lurje, Pavel B. (2007) Description of the Overland Route to China in *Hudud al-'Alam*: Dates of the Underlying Itinerary, *Eurasian Studies* (Ouya xuekan, 欧亚学刊), vol. 6, pp. 179-197.
- Maqdisī, Muḥammad ibn Aḥmad (1877), *Aḥsan al-Taḡāsīm fī Ma‘rifat al-Aqālīm*, edited by Jan de Goeje, Leiden, Brill. [In Arabic].
- Marvazī, Šaraf al-Zamān Ṭāhir (1441/2019), *Ṭibāyi‘ al-Hayvān*, edited by Yūsuf Hādī, vol. I, Tehran, Mīrās-i Maktūb. [In Arabic].
- Marvazī, Šaraf al-Zamān Ṭāhir, *Ṭibāyi‘ al-Hayvān*, Manuscript in the Islamic Consultative Assembly of Iran Library, No. 14550. [In Arabic].
- Mas‘ūdī, ‘Alī ibn Ḥusayn, *Murūġ al-Zahab va Ma‘ādin al-Ġavhar*, Manuscript in the Central Library of University of Tehran, No. 10542. [In Arabic].
- Minorsky, Vladimir (1942), *Sharaf Zamān Ṭāhir Marwzī on China, the Turk and India*, London, The Royal Asiatic Society.
- Moule, A. C; Pelliot, Paul (1938), *Marco Polo: the Description of the World*, London, G. Routledge & Sons.
- Muḥammad ibn Munavvar (1366/1987), *Asrār al-Tavḥīd fī Maqāmāt-i Šayḥ Abū al-Sa‘īd Abū al-Hayr*, edited by Muḥammadriżā Šafī‘ī-yi Kadkanī, vol. I, Tehran, Āgāh. [In Persian].
- Mustufī Qazvīnī, Ḥamdullāh (1913), *Nuzhat al-Qulūb*, edited by Guy le Strange, Leiden, Brill, reprinted by Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt am Main, Germany in 1992. [In Persian].

- Mustufî Qazvîni, Ĥamdullāh, *Nuzhat al-Qulūb*, Manuscript in the Hagia Sophia Library, No. 2131, Istanbul, Republic of Türkiye. [In Persian].
- Mustufî Yazdî-yi Bāfqî, Muḥammad Mufîd (1390/2011), *Muḥtaṣar-i Mufîd (Ġuġrāfiyā-yi Īrānzamîn dar ‘Aṣr-i Ṣafavî)*, edited by Īraġ Afšār, In collaboration with Muḥammadrizā Abūyî-yi Mihrîzî, Tehran, Intiṣārât-i Duktur Maḥmūd Afšār. [In Persian].
- Nocentini, Lodovico (1882), *Il primo sinologo p. Matteo Ricci*, Florance, Pubblicazioni del R. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento in Firenze. Sezione di filosofia e filologia.
- Pelliot, Paul (1920-1924), *Les Grottes de Touen-houang: Peintures et Sculptures Bouddhiques des Epoques des Wei, des T'ang et des Song*, 6 vols, Paris, P. Geuthner.
- Pelliot, Paul (1959-1963), *Notes on Marco Polo, (English version)*, Paris, Imprimerie nationale, librairie Adrien-Maisonneuve.
- Pelliot, Paul (1911), Les influences iraniennes en Asie centrale et en Extrême-Orient: leçon d'ouverture du cours de langues, histoire et archéologie de l'Asie Centrale au Collège de France, 4 décembre, *Revue d'histoire et de littérature religieuses*, Paris, pp. 97-119.
- Rāmhurmizî, Buzurg-i Šahryār, *‘Aġāyib al-Hind*, Manuscript in the Hagia Sophia Library, No. 3306, Istanbul, Republic of Türkiye. [In Arabic].
- Ramusio, Giovanni Battista (1574), *Secondo volume delle navigationi et viaggi nel quale si contengono l'historia delle cose de Tartari, & diuersi fatti de loro imperatori, descritta da m. Marco Polo gentiluomo venetiano, & da Hayton Armeno. Varie descrittioni di diuersi, dell'Indie Orientali, della Tartaria ... Con l'indice diligen*, Venice, Nella stamperia de Giunti.
- Rāzî, Amîn Aḥmad (n.d), *Tazkira-yi Haft Iqlīm*, edited by Ġavād Fāzil, vol. III, Tehran. [In Persian].
- Rūdakî-yi Samarqandî, Abū ‘Abdullāh Ġa‘far ibn Muḥammad (1373/1994), *Dīvān-i Rūdakî-yi Samarqandî*, Based on Sa‘îd Nafisî and Y. Braginsky editions, Tehran, Nigāh. [In Persian].
- Sa‘dî-yi Šîrāzî, Abū Muḥammad Muṣliḥ al-Dîn (1342/1963), *Gulistān*, edited by Muḥammad Ġavād Maškūr, Tehran. [In Persian].
- al-Sam‘ānî, Abū Sa‘îd ‘Abd al-Karīm (1962), *al-Ansāb*, edited by ‘Abd al-Raḥmān al-Yamānî, vol. XI, Hyderabad, Maṭba‘a-yi Maġlis-i Dā‘irat al-Ma‘ārif al-‘Uṣmānīyyah. [In Arabic].
- Samarqandî, ‘Abd al-Razzāq (1372/1993), *Maṭla‘-i Sa‘dayn u Maġma‘-i Baḥrayn*, edited by ‘Abd al-Ḥusayn-i Navā‘î, vol. II, Tehran, Pažūhišgāh-i ‘Ulūm-i Insānî u Muṭālî‘āt-i Farhangî. [In Persian].
- Samarqandî, ‘Abd al-Razzāq, *Maṭla‘-i Sa‘dayn u Maġma‘-i Baḥrayn*, Manuscript in the Islamic Consultative Assembly of Iran Library, No. 79169. [In Persian].

- Stein, M. Aurel (1907), *Ancient Khotan. Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan Carried out and Described Under the Orders of H.M. Indian Government*, 2 vols, Oxford, Clarendon Press.
- Stein, M. Aurel (1912), *Ruins of desert Cathay: personal narrative of explorations in Central Asia and westernmost China*, 2 vols, London, Macmillan and Co.
- Stein, M. Aurel (1921), *Serindia: detailed report of explorations in central Asia and westernmost China*, 4 vols, Oxford, Clarendon Press.
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Ḡarīr (1967), *Tārīḥ al-Umam va al-Mulūk*, edited by Muḥammad Abū al-Faḏl Ibrāhīm, vol. V, Beirut, Dār al-Turās. [In Arabic].
- Tazkira-yi Buḡrāhānī; Tazkira-yi Mašāyih-i Uvaysīyyah* (1376/1997), edited by Muḥammad Munīr ‘Ālim, Islamabad, Markaz-i Taḥqīqāt-i Fārsī-yi Īrān u Pākistān. [In Persian].
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Maḥmūd (1382/2003), *‘Aḡāyib al-Maḥlūqāt*, edited by Manūčīhr-i Sutūda, Tehran, Intiṣārāt-i ‘Ilmī u Farhangī. [In Persian].
- ‘Uryān, Sa‘īd (1382/2003), *Rāhnamā-yi Katība-hā-yi Īrānī-yi Mīyānah; Pahlavī-Pārtī*, Tehran, Sāzmān-i Mīrās-i Farhangī. [In Persian].
- Vaṣf-i Ḥalīḡ-i Fārs dar Naqṣah-hā-yi Tārīḥī* (1386/2007), by Muḥammadḥasan Gangī, Muḥammadbāqir Vuṣūḡī, Ḡavād Ṣafīnīzād and etc., Tehran, Bunyād-i Īrānshīnāsī. [In Persian].
- Wang I Dan (1379/2000), *Tārīḥ-i Ĉīn az Ḡāmi‘ al-Tavārīḥ-i Ḥ’āḡah Raṣīd al-Dīn Faḏlullāh*, Tehran, Intiṣārāt-i Ġihād-i Dānīṣḡāhī. [In Persian].
- Xinjiang, Rong (2006), Sogdians around the ancient Tarim basin, in *Ērān ud Anērān: Studies presented to Boris Il’ič Maršak on the occasion of his 70th birthday*, edited by Matteo Compareti, Paola Raffetta & Gianroberto Scarcia, 2nd Part, Venezia/Venice, Libreria Editrice Cafoscarina, pp. 513-525.
- Xinjiang, Rong (2009), New light on Sogdian Colonies along the Silk Road: Recent Archaeological Finds in Northern China, (Lecture at the BBAW on 20th September 2001), *Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften*, n.10, pp. 147-160.
- Yule, Henry, ed. (1866), *Cathay and the way thither: being a collection of medieval notices of China*, 3 vols, London, Hakluyt Society.
- Yule, Henry, ed. (1871), *The book of Ser Marco Polo, the Venetian: concerning the kingdoms and marvels of the East*, vol. II, London, John Murray.

منابع برخط:

https://www.sinologie.unimuenchen.de/personen/professoren/ptak/veroeffentlichungen_ptak/index.html#rezensionen.

